

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнського симпозиуму
з проблем аграрної історії

Частина II

Національна Академія наук України
Інститут історії України НАН України
Уманська сільськогосподарська академія
Черкаський інженерно-технологічний інститут
Черкаський державний університет
імені Богдана Хмельницького

Матеріали
Всеукраїнського симпозіуму
з проблем аграрної історії

Частина друга

Київ 1997

Редакційна колегія: Кульчицький С.В. (відповідальний редактор),
Бушин М.І.,
Калініченко В.В.,
Лях Р.Д.,
Морозов А.Г.,
Панченко П.П.

Укладачі: М.І.Бушин,
А.Г.Морозов

Оргкомітет Всеукраїнського симпозіуму
з проблем аграрної історії

Кульчицький Станіслав Владиславович - доктор історичних наук, заступник директора інституту історії України НАН України (голова)

Бушин Микола Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру українознавства та історії Черкаського інженерно-технологічного інституту (заступник голови)

Геркіял Олександр Михайлович - професор, ректор Уманської сільськогосподарської академії (заступник голови)

Зубов Валентин Сергійович - доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедру соціально-політичних наук Уманської сільськогосподарської академії (заступник голови)

Ілько Василь Іванович - доктор історичних наук, професор Ужого родського державного університету

Калініченко Володимир Вікторович - доктор історичних наук, завідувач кафедру історії України Харківського державного університету

Лях Роман Данилович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру історії України Донецького державного університету

Морозов Анатолій Георгійович - доктор історичних наук, професор Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького

Панченко Петро Пантелеймонович - доктор історичних наук, завідувач відділом сучасної історії інституту історії України НАН України

Перехрест Олександр Григорович - кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького

Тимченко Сергій Михайлович - доктор історичних наук, професор Запорізького державного університету

Чабан Анатолій Юзефович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру історії України Черкаського державного університету імені Б.Хмельницького

ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 1917-1940 РР.

Передмова

Друга частина “Матеріалів Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії” продовжує і завершує підбірку доповідей та повідомлень науковців - учасників симпозиуму, що відбувся в Уманській сільськогосподарській академії 10-12 жовтня 1996 р.

Матеріали скомпоновано в основному за проблемно-хронологічним принципом. Вони висвітлюють низку найактуальніших питань вітчизняної аграрної історії 1917-першої половини 1990-х рр. Найбільше уваги приділено проблемам земельних відносин, фінансовому становищу, тенденціям розвитку (кооперації) селянських господарств України в 1917-1920-х рр., а також політиці радянської влади на селі, зокрема голодоморам першої половини 1920-х, 1932-1933, 1946-1947 рр.

Крім загальних тенденцій трансформації аграрних відносин в Україні за радянської доби та в перші роки державної незалежності, у другій частині “Матеріалів Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії” достатньо повно представлена регіональна специфіка. Деякі повідомлення присвячені історіографічним аспектам розглядуваної проблематики.

Важливим є те, що у доповідях та повідомленнях окреслені напрямки досліджень та завдання, які, на думку учасників симпозиуму, стоять перед фахівцями з аграрної історії України на найближчу перспективу.

Аграрна історія вивчає земельні відносини поміж членами суспільства, стан сільськогосподарського виробництва (яке постачає понад 90% продуктів харчування людей), економічні закони його розвитку, матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарства, а також демографічні процеси на селі, соціальний склад сільського населення, побут, культуру, громадські настрої, політичну активність зайнятих в аграрному секторі людей.

Ця галузь історичної науки чи не більше від усіх інших спотворювалася, підганялася під офіційні трактовки компартійного режиму, який бажав будь-якою ціною - а вона виявилася жадливою - реформувати аграрний сектор проведенням соціальної колективізації. Дослідники змушені були, навіть всупереч історичним джерелам, доказувати торжество аграрної політики партії. Згодом зусилля їх були зорієнтовані на так званому “розвиненому соціалізмі”, а всі інші напрямки історії вважалися неперспективними. Ігнорування аграрної історії вело до занепаду історичної науки, тоді як її дослідження, крім відновлення історичної правди, може надати цінні практичні рекомендації щодо властивих українському народу форм, методів, прийомів господарювання.

Серед різноманітних питань, спрямованих на вивчення аграрної історії, виділяються такі, дослідження яких має значну наукову і практичну цінність. Вважаємо доцільним розподілити їх на три групи відповідно до трьох політичних систем, в яких відбувалися аграрні процеси, а саме: проблеми аграрної історії дореволюційного періоду, періоду творення Української демократичної держави, питання радянської аграрної історії.

Від необхідності уважного вивчення історичних проблем офіційна компартійна історіографія відмахнулася тим, що дореволюційний період історії нарекла “проклятим минулим”, яке недостойне уваги науковців. Якщо й досліджувалися окремі сюжети, то виключено з позицій компартійної ідеології. Щодо

аграрної історії, то здебільшого висвітлювалися аспекти класової поділу села, вияви класової боротьби на селі, проникнення в село пролетарських елементів та привнесення ними пролетарської свідомості, посилення їх впливу на трудящу масу, під якою розуміли бідняцьку частину села. Заможні селяни трудящими не вважалися куркулі, глитаї, експлуататори, вороги трудящих. Виділялися середняки, та й то вони згадувалися тільки в тій разі, коли прозираючи, з'єднувалися з біднотою для спільної боротьби глитаями. Про наявність єдиних для всіх селян форм взаємодопомоги, громадського самоврядування навіть згадувати було неприємно, як і про розвиток кооперації на селі. Поміщики просто зникли з поля зору дослідників. Між тим, дореволюційне село розвивалося як єдина соціальна одиниця з певними здобутками і втратами. В ній були не тільки негативні, а й позитивні явища, які треба глибоко вивчати, щоб одержати чітку характеристику села, як колективу. Заслуговують на увагу, зокрема, такі питання аграрної історії дореволюційного часу:

- динаміка земельних відносин, землеволодіння і землекористування, характер оренди;
- характер, цілі, наслідки столипінської аграрної реформи;
- поліпшення агротехніки, запровадження прогресивних методів обробітку землі, розвиток сільськогосподарського машинобудування, поставки селу машин, знарядь праці, зростання сільськогосподарського виробництва, експорт зерна і худоби;
- селянська громада, її склад і функціонування; сільська взаємодопомога, допомога удовам, утримання сиріт, гамазеїв, забезпечення громадського порядку, місцеве самоврядування, культурно-освітня діяльність громад;
- аграрна діяльність промислових підприємств ("зелені цехи", допоміжні господарства тощо);
- виникнення та функціонування сільськогосподарської кооперації, її роль в удосконаленні агротехніки;
- соціальна структура дореволюційного українського села.

Слід розібратися в змісті поняття "трудяще селянство", оскільки відповідно до компартійно-класової настанови тільки сільська

біднота та частина середняків удостоювалися зарахування до трудових елементів. Необхідно здійснювати соціальну характеристику складу села без заздалегідь визначених груп і орієнтирів.

Особливо "не повезло" в радянській історіографії поміщикам. Вважалося, що з ліквідацією класу будь-якої потреби у вивченні цього поваленого, дійсно чужого і ворожого селянству класу не виникне. Але вивчення поміщиків та їх господарства є необхідним компонентом аграрної історії. Внаслідок нігілістичного ставлення до цієї проблеми знищено багато історичних джерел щодо поміщиків. Довелося із застосуванням різних методів обчислювати чисельність цієї соціальної групи. Необхідні дослідження господарської діяльності поміщиків, а також участі їх в громадському житті.

Потребує особливої уваги аграрницька діяльність земств: створення ними сільськогосподарських станцій, дослідницьких ділянок, пропаганда елітного насіння, породистої худоби, знарядь праці, сільськогосподарських машин, створення розсадників, надання кредитів, влаштування сільськогосподарських виставок.

Якраз досвід сільськогосподарської діяльності земств становить значну цінність для сьогодняшнього фермерства. Сучасні органи місцевого самоврядування не повинні обмежуватися тільки політичними функціями. Вони повинні забезпечувати агротехнічний прогрес в сільськогосподарському виробництві та переробці продукції.

Спотворено, як того потребувала компартійна ідеологія, досліджувався спосіб життя селян. Цей комплекс категорій суспільного буття, який з'явився в 70-ті роки стосовно т. зв. "соціалістичного способу життя", не набув поширення і незаслужено забутий, тоді як конче потрібно вивчати трудову діяльність селян, їх політичну активність, розпорядок часу, побут, культурний рівень, організацію дозвілля, житло, одяг, харчування, демографічні аспекти, сімейне виховання, тобто всі компоненти, якими визначалося життя людей в українському селі.

Зрозуміло, що це лише примірний перелік питань, які

потребують ретельного вивчення. Поза ними залишаються багато інших. Усі вони купно складуть картину минулого аграрного сектору.

Друга група питань стосується дослідження аграрних процесів періоду становлення Української держави 1917-1920 рр. Радянська історіографія розглядала їх виключно з позиції революційного перетворення світу, нею всіляко вихвалювалася націоналізація землі, скасування приватної власності, пограбування селян державою, позитивно розцінювалися заходи по розколу села і разгортанню братовбивчої війни, зовсім не аналізувалася аграрна політика демократичних урядів України. Серед питань, спрямованих на переосмислення, глибоке вивчення аграрних процесів цього історичного періоду, варто звернути увагу на такі:

- необхідно переглянути настанови радянської історіографії, які були широко розрекламовані і все ще містяться в монографіях та підручниках, щодо оцінки доцільності й результативності скасування приватної власності, націоналізації землі, знищення поміщицьких та більш-менш заможних фермерських господарств. На всі лади критикувалася фраза з грамоти П.Скоропадського про те, що він вважав приватну власність основою цивілізації. Випробування часом не підтримало такої критики, нині доводиться шукати шлях до поновлення приватної власності, зокрема на землю. Землі, як виявилось після трагічних експериментів, потрібен хазяїн, а ним може бути лише власник;

- необхідно досліджувати земельне законодавство, аграрну політику Української Центральної Ради, Директорії;

- треба викрити грабіжницький характер радянської продовольчої політики.

І знову ж, потрібна визначеність щодо того, хто ж був "трудящим": чи комбідовець, чи запопадливий хазяїн, якого більшовицька влада оголосила ворогом, бо, придбавши тяжкою працею статки, він не спішив ділитися ними з продзагонівцями, навіть, бувало, брався до зброї, щоб захистити себе, продукт своєї праці від грабіжників. Очевидно, неробу немає підстав іменувати трудящим селянином. В усякому разі, не вони уособлювали

менталітет українського селянина, не ними мурувалася Українська держава.

Найактивніше істориками-аграрниками розроблялася історія радянського часу. Зрозуміло, вони були під пильним наглядом партійного керівництва, яке вимагало підтвердження здобутків перебудови села, тоді як йому завдано небувалих руйнувань. Численні публікації радянської доби були по суті пропагандистськими виданнями. Певні зміни спостерігаються з 1956 р., коли вийшла монографія М.Рубача. Згодом з'явилися праці І.Рибалки, М.Ксензенка, П.Денисовця, Г.Чмиги, О.Кучера. Ці автори дотримувалися канонів офіційної ідеології, але їхні праці були насичені фактами, які давали змогу для широких висновків.

Останнім часом з'явилися вільні від ідеологічної зашореності праці С.Кульчицького, Ф.Турченка, В.Калініченка, В.Лантуха, А.Морозова, В.Марочка, М.Бойка та ін. Отже процес переосмислення історії пішов. Його слід активізувати, зосередивши увагу науковців на переосмисленні сюжетів аграрної історії, зокрема таких питань:

- слід продовжити вивчення функціонування селянського господарства в 20-ті роки, засередивши увагу на його трудових ресурсах, організації виробництва, участі в ринкових відносинах, бюджеті;

- варто оцінити Земельний кадекс 1922 р. з позиції юридичного закріплення ним ліквідації селянського землеволодіння, надання державі права власності на землю;

- актуальним є дослідження податкової системи щодо селянства;

- необхідно вивчити земельний устрій 20-х рр.;

- треба дослідити суспільно-політичні настрої сільських жителів; потребує переоцінки діяльність комнезамів. Ці штучні політизовані формування були насажені з метою розколу села. Діяльність їх була ворожою для українського села, спрямовувалася проти селянства, та й самим незаможникам ніякої користі не дала.

- центральною проблемою аграрної історії радянського часу безумовно є суспільна колективізація сільського господарства.

Останнім часом з'явилися серйозні дослідження (І.Рибалки С.Кульчицького), але про вичерпне висвітлення проблеми говориться рано. Сприяли б висвітленню небувалого насилля над селянством регіональні дослідження. Необхідні розвідки фахівців про організацію сільськогосподарського виробництва. Потрібна відповідь на питання: чому за умови зростання основних виробничих засобів у колгоспах і радгоспах в 12 разів більшість продуктів тваринництва, овочів, фруктів, картоплі постачали індивідуальні допоміжні господарства колгоспників, сільськими робітників;

- варто вивчити феномен виживання селян в колгоспах при майже повному вилученні продуктів виробництва;

- заслуговують на увагу методи, прийоми матеріально-технічного забезпечення села. Зокрема, треба вивчити досвід діяльності МТС, які зіграли велику роль в технічному забезпеченні колгоспів, а також у вилученні для держави значної частки сільськогосподарських продуктів у формі натуроплати за роботи МТС (до 40%). Специфічні форми МТС появляються і нині як машино-технологічні станції;

- неправомірним є відхід від дослідження т.зв. способу життя селян. Це багатовимірне поняття включає в себе і побут, і культуру, і громадсько-політичні відносини. Свого часу спосіб життя (правда, із застереженням "соціалістичний") вивчався С.Кульчицьким та його школою (С.Лях, В.Марочко). Безумовно аграрна історія буде неповною без глибоко висвітлення всіх компонентів життя селян;

- необхідне дослідження механізму визиску селян, що провадив до надмірної експлуатації та фізичного ослаблення колгоспників. Вони змушені були шукати заробітків поза колгоспом, втечі з села набули таких розмірів, що довелося запроваджувати закріплення колгоспників за селом.

Зрозуміло, ці та інші питання слід вивчати, як в цілому по Україні, так і регіонально. Особливої уваги потребують аграрні дослідження процесів, що відбувалися в західних областях. Кожне з названих питань може скласти тему окремого дослідження. Разом же вони становлять глобальне вивчення аграрної історії.

ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНІ (1922-1930 РР.)

Земельно-господарське об'єднання всіх селян, що отримали стару назву громад, були засновані в УСРР відповідно до Земельного кодекса 1922 р. Необхідність появи подібної організації на селі була зумовлена специфікою сільського господарства. Громади, які діяли з кінця 1922 р. до початку 1930 р., докорінно відрізнялися від дореволюційних. Останні виконували функцію міслових адміністративних одиниць, їх органами були сходи домогосподарів і обрані на них сільські посадові особи (старости, збирачі податків). Після революції адміністративні функції сільських громадян були передані сільрадам.

У межах УСРР селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади. По-іншому було в РРФСР, де селянин міг користуватися земельним наділом і поза нею. А оскільки в Росії існування земельних громад було тісно пов'язане з общинною фермою землекористування, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну общину. В Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була поширена на всій території республіки, а поземельна община існувала лише на тих територіях, де була община форма землекористування.

Межі земельної громади не обов'язково співпадали з територією сільради або угіддями окремого села. Наприкінці 20-х рр. у республіці нараховувалася 40 тис. земгромад на 54,8 тис. сіл і хуторів, що розміщувалися на терені 10,7 тис. сільрад. У межах однієї сільради могли бути 3-4 громади. Кожна громада могла об'єднувати селян кількох населених пунктів.

Земельною громадою вважалася сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших користування орною землею. Якщо вигонами, лугами, лісами та іншими угіддями користувалися селяни з різних громад, то ці селяни складали окрему земгромаду. Відтак господарство могло бути членом кількох громад.

За законом мінімальний розмір земгромади мав становити 15 дворів. Максимальний розмір не був обмежений, існували поземельні об'єднання з кількох тисяч господарств. Великі громади

були недоцільними: селяни страждали від далекоземелля черезсмулля. Практика показала, що оптимальний розмір земгромади складав від 30 до 100 дворів. Кожна п'ята громада в середині 20-х рр. мала оптимальний розмір.

Земельний кодекс 1922 р. визнавав членами земгромади всіх осіб, які входили до складу дворів, не залежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років. Отже це була демократична організація селянства. Вона сама регулювала кількісний склад своїх членів. Закон дозволяв доприселювати нових членів без згоди громади тільки у випадку, коли в цьому поземельному об'єднанні були лишки сільськогосподарських угідь.

Земельна громада мала такі основні функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб вся земля була належним чином використана; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду, або фактів відкритої чи прихованої продажі землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного користування; клопотатися про проведення землеустрою; проводити в життя заходи по меліорації і культивуації непридатних земель; сприяти розповсюдженню агрономічних, зоотехнічних і ветеринарних знань серед селян; організовувати злучні пункти і слідкувати за доцільним використанням племінних тварин; організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту. Громада мала певні важелі впливу (штраф, позов до суду тощо) на своїх членів за порушення встановлених правил. У той же час адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного кодексу і статут, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право, де чітко були зформульовані поняття селян про добро і зло. А відкрито порушувати звичаєве право в доколгоспному селі остерігалися навіть відомі розбишаки, які відверто ігнорували писані закони. Вони знали, що в противному разі громада поставить їх поза законом і їм не буде життя в селі.

Для виконання своїх функцій громада акумулювала значні кошти, котрі склалися з прибутків від громадських земель,

промислових закладів та іншого майна громади, від самообкладання членів і позик у кооперативах та державних установ. Земельні громади мали значні фінансові засоби і їх авторитет на селі підкріплювався матеріальними можливостями.

Загальні збори (сход) повноправних членів були вищею владою в громаді. Поточну роботу виконували уповноважені або правління. Їх обирали на один рік, кількість не регламентували. При наявності кількох уповноважених у кожного були свої обов'язки: один відповідав за землеустрій, інший контролював лісове господарство, третій був уповноважений слідкувати за агротехнічними заходами. Дебільшого уповноважені працювали за певну плату, форми якої були надзвичайно різноманітні: щомісячна, аккордна, поденна тощо. Частіше виплачували платню грошима, а була винагорода і землею (1-2 дес. ріллі на час виконання обов'язків) і збіжжям. Окрім уповноважених у земгромадах інколи були вибрані сходом скарбники, збирачі внесків на громадські потреби і писарі. Всі вони за винятком писарів, працювали на громадських засадах, а писарі отримували 7-10 крб. на місяць. У громадах, що співпадали у своїх межах з сільрадою, функції правління й уповноважених за сумісництвом виконувала сільрада.

Земельна громада самостійно, на підставі діючого законодавства, рішень загальних зборів та місцевих звичаїв, якщо вони не суперечили закону, розпоряджалася землею. Ніхто не міг відібрати у громади землю, якщо землекористування не перевищувало встановлену законом норму і вона не порушувала земельного законодавства.

Важливе місце в сільському житті посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже піднесення сільськогосподарського виробництва. Напередодні Жовтневої революції в Україні існували дві форми селянського землеволодіння - общинна і дільнична. Остання мала три різновидності: черезсмулля, відрубну і хутірську. Аграрні перетворення 1917-1923 рр. серйозно вплинули на форми сільського землекористування. Виникла нова форма - колективна, що в 1923 р. охоплювала 1,1% селянських земель республіки. Такий

стан землекористування поставив перед селянськими господарствами складні проблеми. Справа в тому, що общинна форма була найвідсталішою формою землекористування. Постійно переділи землі і панування архаїчного трипілля не давали можливості селянству поліпшити агротехніку. Наслідком общинних переділів сільгоспугідь були дрібносмужність, багатосмужність, черезсмужність, а у великих общинах ще і далекоземелля. При дільничо-черезсмужній формі землекористування заборонялося проводити переділи землі. Таким чином досягалася певна стабільність землекористування, що було позитивним явищем у порівнянні з общинною формою. Але в дільничо-черезсмужній формі була притаманна ціла низка недоліків - багатосмужність, дрібносмужність, далекоземелля, панування трипілля або рябопілля. Обстеження, проведені в середині 20-х рр., показали, що майже половина селянських господарств України страждали від черезсмужжя, а кожне четверте зазнавало збитків від далекоземелля.

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити цей стан шляхом виходу на хутори та відруби. Але вони мали переваги над іншими формами тільки тоді, коли були забезпечені достатньою кількістю земельних угідь: для Правобережжя і Лівобережжя не менше 10 дес., а для Степу і Полісся - 12 дес. Але переважна більшість селян мали менший наділ, тому хутори і відруби були для них не вигідні.

Намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм землекористування, більшість селян в 20-х рр. звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Громадська багатопільна сівозміна не була самостійною формою землекористування. Її організовували в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Вперше вона введена на Миколаївщині в 1922 р. Сільськогосподарські дослідні станції України ще наприкінці XIX ст. розробили системи оптимальних сівозмін для кожного регіону. Але, щоб селянські господарства мали змогу дотримуватись визначеної сівозміни, необхідно було добитися під час землевлаштування комасації їх земельних наділів-

смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. Все це при общинній або дільничо-черезсмужній формах можна було здійснити шляхом введення громадської багатопільної сівозміни. На Поліссі і Лісостепу найдоцільнішою була 4-х пільна сівозміна, а в Степу 6-ти пільна. У кожному полі господареві відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Кількість смуг у господарстві різко зменшувалася, багатосмужність і вузькосмужність усувалися. Далекоземелля зменшувалося завдяки утворенню виселків або поділу великих громад на декілька менших.

Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знизити відстале трипілля або рябопілля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури. Вона відкривала можливість для спільного застосування машин і прогресивних агротехнічних прийомів усім господарствам громади. Перспектива на шляхах багатопільної громадської сівозміни передбачалася для всіх селянських господарств, а не тільки для заможних, багатоземельних, як то на хуторах або відрубках, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувався особистий і громадський інтерес. Саме тому в 20-х рр. перехід до громадських багатопільних сівозмін при землевлаштуванні селянських господарств набрав масового характеру. Цьому сприяла і широка пропагандистська компанія, що її розгорнули земельні органи.

Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами держава поклала на земельну громаду. Потрібно зазначити, що розмах впорядкування селянських земель в Україні в другій половині 20-х рр. значно обігнав розвиток інших агрокультурних заходів, що до деякої міри знизило господарську ефективність землевлаштування і, зокрема, господарських сівозмін. Причини порушення сівозмін різні. Це, передусім, відсутність достатньої кількості робочої худоби у бідніших верств селянства, нестача насіння трав і неорганізованість збуту

продукції просапних культур, недоліки самих сівозмін, коли при землевлаштуванні допускався земельними органами шаблон селянам нав'язували сівозміни, непридатні для даної місцевості. Але вказані причини невиконання громадами сівозмін можна було перебороти. Недостача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно ліквідувалася. Розвиток кооперативної мережі машино-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними селянськими господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися в громадську сівозміну. Питання з постачанням селянам насіння кормових трав і вирішення проблем із збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу. Науково-дослідні сільськогосподарські станції, кооперація, радгоспи налагоджували виробництво насіння кормових трав, а ринкова кон'юнктура в 20-х рр. була сприятлива для збуту цукрового буряку, соняшника та інших просапних культур.

Отже, введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болочої ломки старих форм землекористування. Потреби у суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив. При чому, це відбувалося природним шляхом, без тиску з гори на селян. Наявний фактичний матеріал свідчить, що земгромади поступово ставали організаціями кооперативного типу. Землевпорядження і меліорація, організація громадської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції, раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів - все це було під силу лише об'єднанню землекористувачів, тобто громаді. Отже, мимоволі при виконанні цих робіт селяни кооперувалися. За рішенням загальних зборів громада мала право для різних потреб об'єднання встановлювати натуральну повинність та зобов'язувати своїх членів вести боротьбу з бур'янами, шкідниками сільського господарства,

пошестями худоби тощо. Якщо окремі господарі не виконували постанов громади, то остання через суд мала право відшкодувати збитки. Таким чином, земгромада мала цілком реальні важелі впливу на недбайливих і відсталих господарів.

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства. Але сівозміну мало бути встановити. Потрібно було вперто й систематично закріплювати її відповідною організацією господарства та проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада, яка організовувала селян в боротьбі за чистосортний посів. Лише вона могла виконати таку роботу в межах села.

Громада об'єднувала певні господарські функції, які вигідніше було виконувати разом, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійно господарською одиницею, де селянини був повним господарем засобів виробництва і виробленого продукту. У цьому й полягає докорінна відмінність кооперативу вертикального типу, різновидністю якого і ставала поступово земельна громада, від кооперативу горизонтального типу, до якого належить колгосп. У довіді про результати обстеження 898 селянських господарств Одеської округи комісією окружкому КП/б/У у липні 1926 р. зазначено: "У перспективі земельна громада - це великий сільськогосподарський кооператив, до якого входять всі господарства даного села, але кооператив побудований на міцніших засадах, ніж нинішні наші колективи" (1). Цілком зрозуміло, що автори обстеження під евфемізмом "міцніші засади" мали на увазі органічне поєднання громадських і особистих інтересів селян у земгромаді, чого не спостерігалось у колективних господарствах. Адже колгоспники фактично були позбавлені засобів виробництва і не були господарями виробленої продукції, а оплата праці далеко не відповідала затраченим трудовим зусиллям. У вищенаведеному джерелі про обстеження селянських господарств Одеської округи далі відмічається: "Позитивним моментом земгромади є те, що сам факт користування землею зобов'язує кожного селянина бути членом земгромади. Вона забезпечує можливість проведення всіма членами масових агрокультурних заходів. Разом з тим, земгромада юридично дуже

зручна форма для користування селян. Земгромади, безсумнівно підуть по шляху усупільнення процесів виробництва. Але усупільнення буде ґрунтуватися на вигоді спільного використання тракторів, складської сільськогосподарської техніки, громадської обробітки виноградників, закладених членами громади. Практично земгромада забезпечує на 100% кооперування селянських господарств, втягуючи всіх в кредитну кооперацію і в кооперацію по збуту сільськогосподарської продукції. Земгромада строюється і слідує за дотриманням громадянами сівозміни і є прикладом судових справ за її порушення. Ці процеси справляють великий вплив на навколишнє населення. Організація степового селянського господарства в рамках земгромади ставить на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств. І перші наявні приклади дають позитивний ефект" (2).

1928-1929 рр. в Україні спостерігалися випадки переходу деяких частини земгромад на статут товариств по спільному обробітку землі. За даними Укрколгоспу на 1 липня 1929 р. таких нараховувалося 355 (3). Враховуючі, що наприкінці 20-х років існувало 40 тис. земгромад, на статут тосозів перейшло лише 0,9% селянських об'єднань України. Таким чином, архівні матеріали свідчать, що земгромади не поспішали перетворюватися на колективні господарства.

В чому ж тут справа? Думається, що переважна більшість селян не бажала втратити господарську самостійність, яку вона мала в земельній громаді і перетворюватися на "гвинтики" у колективному господарстві. Селяни не вбачали в існуючих колгоспах переваг над індивідуальним господарством. Громадські досягнення переважно більшої частини колгоспів були надто скромними, щоб навколишні земельні громади загорілися бажанням стати на їх шлях. Земельна громада, як демократична організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації, спрямованої своїми вістрями проти життєвих інтересів селян. Громада була життєздатною організацією доти, поки відповідала інтересам своїх членів. Отже земельна громада по своїй суті була ворожа командно-адміністративній системі, що набирала силу наприкінці 20-х років. Системі було потрібно знешкодити громаду. На основі резолюції

ХV з'їзду ВКП (б) "Про роботу на селі" були розроблені і 15 грудня 1928 р. на засіданні ЦВК СРСР прийняті "Загальні засади землекористування і землеустрою". Згідно з цим законом бідняки і середняки отримали право на кращі і зручніше розміщені ділянки землі в громаді, колективи отримали додаткові пільги в землекористуванні. Заможні селяни, що потрапили під визначення "куркуль", були позбавлені вирішального голосу на зборах громади і не могли бути обрані до керівництва цим селянським об'єднанням. Сільради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування й інтересам бідноти (4).

В Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати в життя згідно з "Положенням про сільські ради", прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. (5). З 1928 р. почали ліквідувати общинний спосіб землеволодіння при розподілі угідь і вводити класовий принцип: біднякам, членам комнезамів землю відводили поблизу села в одному місці і кращі по якості угіддя з врахуванням майбутньої колективізації, селянам, що об'єднувалися в колективні господарства, наділи теж відводили в одному місці і кращі по якості, так звані куркулія ґрунти надавалися на далеких і гірших по якості ділянках.

З розширенням адміністративних прав сільради, зміцненням її апарату, особливо коли в 1928-1929 рр. в її розпорядження перейшли кошти та майно земельних громад, останні стали непотрібні системі. Про це відверто сказано в записці Наркомзему по Раднаркому УСРР (груд. 1929 р.): "з бурхливим ростом сільськогосподарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також розширення прав місцевих органів влади - сільрад, із зміцненням їх апарату і охоплення ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села, земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користувалися деякими правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними. Виходячи з цих міркувань, в районах суцільної колективізації, а також в селах, де

ГРОШОВІ НАКОПИЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ
УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

більшість бідняцько-селянського населення охоплено виробничою сільськогосподарською кооперацією, діяльність земгромад треба припинити” (6). Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації громади були ліквідовані, а їх права та обов’язки були передані сільським радам (7).

Таким чином вищенаведений матеріал свідчить, що в процесі свого розвитку земельна громада в Україні впродовж 20-х рр. поступово перетворювалася на організацію колективного типу, яка активно втручалася не лише в розподіл земель, але й у виробництво та збут сільськогосподарської продукції.

Земельна громада ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва і забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня. Думається, що вихід з сучасного кризового стану в сільському господарстві саме в поступовому перетворенні колгоспів у кооперативи вертикального типу, до якого належала і земельна громада. Це дозволить індивідуалізувати земельну власність, але при цьому спертися на велику кооперативну організаційну структуру і уникнути соціального вибуху на селі, оскільки колгоспи рано чи пізно доведеться розпускати, а всім землі під фермерське господарство не вистачить.

Примітки:

- 1 Одеський облдержархів. - Ф.7, оп.1, спр. 44. - Арк.28.
- 2 Там же. - Арк.29.
- 3 ЦДАВО України. - Ф.1, оп.5, спр.490. - Арк.19.
- 4 Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. - М., 1954. - С.300-306.
- 5 Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. - Харків, 1927. - Ст.212.
- 6 ЦДАВО України. - Ф.1, оп.3, спр.490. - Арк.302.
- 7 Там же. - Арк.191.

Мати вірне уявлення про розмір грошових накопичень в селянських господарствах неможливо, не проаналізувавши належним чином фінансове становище селянського господарства та тогочасну податкову політику держави по відношенню до дрібних товаровиробників в аграрному секторі народного господарства. В часи реального здійснення цієї політики вона широко не обговорювалась. Це і не дивно, тому що ці питання настільки гостро й глибоко зачіпали переважну частину населення України - трудове селянство, що навіть натяк на можливість широких дискусій в царині, де зустрічались інтереси найширшої верстви населення та держави, вважалось абсолютно недопустимим. Наочний приклад того, до чого може призвести найменша тріщина у відносинах між селянством та офіційно репрезентуючим державу робітничим класом, був ще у всіх перед очима. Особливо гостро всілякі спроби у цьому напрямку сприймалися в Україні, де лише у 1922 р. пішла на спад хвиля "політичного бандитизму", у який власне виливалося масове незадоволення селянства економічними відносинами доби військового комунізму.

Та відгомін цих подій ще довго прокочувався в різних місцях України. Навіть у 1925 р. значна частина Чернігівщини - Борзенський та Плисківський райони Конотопської округи, Комарівський та Ічнянський Ніжинської округи, Ямпільський, Клишківський, Тулиголівський Новгород-Сіверської округи, Холменський, Сосницький, Менський, Чорнотіський Сосновської округи, Березнянський, Любечський, Ранківський Чернігівської - загалом 14 районів були, слідуючи виразам тогочасних офіційних документів, "поражені бандитизмом". Практично це означало, що сільська місцевість була все ще мало доступна для фінагентів та приїжджих представників радянської влади. Фактично йшлося про рішучу відмову селянства миритися з непомірними податками.

Кричуща невідповідність між численними офіційними заявами

про зміцнення братерського союзу робітників і селян та очевидною економічною дискримінацією найширших мас селянства мало далеко сягаючі політичні наслідки. Партійно-державні верхи були добре поінформовані про не деклароване, а дійсне економічне становище селянства. Це зумовлювало постійну настороженість державних органів до селянських мас як можливого джерела серйозних політичних ускладнень, що впливали не з абстрактних соціально-класових теорій, а з цілком конкретного невдоволення селянства.

Мова, на наш погляд, повинна йти насамперед про аналіз прагматичних висхідних джерел того чи іншого суспільного явища, оскільки саме вони в кінцевому підсумку відіграють вирішальну роль у розвитку нових соціально-економічних процесів як у демократичному, так і тоталітарному суспільстві.

Для ілюстрації даного твердження звернемося до перебігу відносин Й.Сталіна з православною церквою. Якщо виходити з того, що в основі його політики по відношенню до держави лежали насамперед ідеологічні (комуністично-атеїстичні) переконання, то доведеться визнати, що ідеологічні погляди Сталіна 30-х і 40-50-х рр. були діаметрально протилежними.

Безумовно, порівняно з попереднім періодом воєнних економічних лихоліть податкова політика часів непу принесла значну полегкість селянству, давала йому великі матеріальні вигоди.

Між тим проблеми існували. І з часом все більше загострювалися.

Визначення реальних грошових нагромаджень в селянських господарствах ускладнене в силу цілого комплексу тісно пов'язаних між собою як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Величезний історичний досвід селянства, стійкі навички боротьби за виживання господарства в умовах одвічного прагнення мало не всіх соціальних інституцій вилучити з нього максимум того, що набувалося тяжкою хліборобською працею, сформувало специфічні, не лише зовнішні, але й внутрішні, глибоко притаманні значним масам селянства риси поведінки. Особливо обережність відносно найдрібніших деталей, які могли б афішувати наявність

тих чи інших цінностей, нехай відносно зовсім незначних, стала однією з характерних рис соціально-психологічного портрету селянського трудівника.

Зрозуміло, що процес накопичення в селянських господарствах 30-х рр. був дуже строкатим. Не кажучи про значення основного фактору - ступеня економічного розвитку господарства, інтенсивність накопичення коштів залежала ще від значної кількості інколи не набагато менш важливих чинників найрізноманітнішого плану: політичного, юридичного, географічного, кліматичного, домінування тих чи інших ділових традицій тощо. Час та інтенсивність їх впливу були теж дуже мінливі.

Аналіз даної проблеми ускладнений також і тим, що в громадській свідомості ситуація виглядала неозначною. Конкретним виявом цього була, наприклад, наявність на міських базарах десь до останньої чверті 20-х рр., з певними, щоправда, територіальними та асортиментними особливостями, але загалом широкого вибору дешевої для міського мешканця сільськогосподарської продукції. Відчутна торгівельна активність основної маси селянства розглядалася більшістю сільськогосподарського населення не лише як позитивний побутовий фактор, але й як вагомий доказ заможності селянства, яке "не дорожить" тому, що має достатню кількість товарної продукції для того, щоб, незважаючи на низькі ціни, мати добрі прибутки.

Це повною мірою відноситься і до проблеми адекватної оцінки процесу ринкового ціноутворення на продукти сільського господарства та витікаючої звідси фінансової спроможності селянських господарств 20-х рр., яка в свою чергу була тісно пов'язана з проблемою сплати ними сільськогосподарського податку, торкаючись не лише його розмірів, але, що було не менш важливо, термінів сплати! Зазначимо наперед- строки сплати сільськогосподарського податку в ряді випадків мали основний вплив не лише на роздрібні, але і на оптові ціни на сільськогосподарську продукцію.

Для розуміння сутності проблеми слід розглянути питання про

відповідність визначальних підходів, що закладалися в основі методики обчислення вартості валової продукції селянського господарства, реальної економічної ситуації, яка складалася на ринку сільськогосподарської продукції. Тому що саме вона переважно мірою й визначала реальні доходи селянського господарства.

На нашу думку, слід виділити два рівні сприйняття жорстокості чи лібералізму податкової політики: побутовий та виробничий. Досить чітко вони виділяються у сфері великомасштабного виробництва.

Зовсім інша справа, коли розглядається дрібнотоварне виробництво. В цьому випадку немає ще і повного розуміння господарчої ваги податку. Так, наприклад, він може мати задовільний характер при оцінці його впливу на рівень власного споживання, але в той же час справляти негативний вплив на можливість накопичення коштів виробничого призначення.

В цьому плані слід одночасно підкреслити жорстокість тогочасної сільськогосподарської податкової політики. Податком обкладалися практично всі галузі селянського господарювання: рільництво, тваринництво, луківництво, присадибне городництво, садівництво, бджолярство. Інакше кажучи, всі види рослинницької та тваринницької продукції розглядалися податковими органами як суто товарні. Для визначення об'єму валової продукції селянського господарства та встановлення на цій основі податку враховувалися в рільництві, наприклад, не лише вартість зібраного зерна, але й соломи та вирощеного насінневого матеріалу. В тваринництві враховувалася вартість яловичини, свинини, баранини, молока, яєць, битої птиці, шерсті та шкір, які отримувало господарство. Так само ретельно враховувалася вартість продукції присадибних ділянок, а в ряді випадків і садівництва. Норми виходу рільничої та тваринницької продукції визначалися при цьому дуже напружені.

Аналізуючи середньостатистичні розрахунки, які закладалися в основу обрахування вартості валової продукції пересічного селянського господарства, його прибутковості та витікаючої звідси суми податку, не можна не бачити їх досить серйозно

невідповідності тогочасним господарсько-економічним реаліям.

Так, загальна вартість валової продукції пересічного селянського господарства у 1923-1924 рр. обчислювалася з урожаю 1923 р. 238,1 крб. на господарство і 50,2 крб. на члена двору, а в 1924 р. відповідно 424,9 та 89,2 крб.

Виходячи з цього, наведені суми сільськогосподарського податку як в абсолютних цифрах, так і у відсотках здаються не дуже обтяжливими:

Оподаткування селянських господарств в 1923-1925 рр.

Господарський валової рік	Розмір податку		
	в карбованцях		у відсотках до середньої продукції господарства
	на 1 господарство	на 1 їдця	
1923/24	14,77	3,15	6,3
1924/25	18,10	3,85	4,6

Однак необхідно пам'ятати, що йдеться про пересічну валову вартість продукції пересічного господарства, якій до того ж надано відповідкову товарність, чого ніяк не могло бути в тогочасній господарській реалії.

В залежності від суми валового доходу селянські господарства були поділені на три податкові групи.

Слід зазначити, що загальна економічна градація селянських господарств, прийнята для віднесення їх до певної податкової категорії при переході в 1923 р. від натурального внесення податку до грошової форми оплати сільськогосподарського податку, була позначена відвертим нехтуванням не лише соціальних проблем селянства, а й власне господарсько-економічною стороною справи. Цей надзвичайно важливий акт було проведено дуже поспішно, під тиском політичних обставин, однією з яких стала резолюція XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) "Про податкову політику", яка

зажадала негайного переходу від натурального до грошового оподаткування селян.

Однією з причин такої поспішності було також і звернення, викликане нерозумінням важливості правильної оцінки економічного стану селянського господарства для його нормального функціонування та розвитку. Наслідком цього стало те, що робота по визначенню категорії, до якої для оподаткування відносилось господарство, була проведена суто формально, і найгірших чиновницьких традиціях, внаслідок чого ігнорувалась сутність справи. Податковий тягар накладався на плечі селян фактично без будь-якого об'єктивного обґрунтування його розмірів.

У залежності від суми валового доходу на 1923/24 рік було встановлено лише три податкові групи селянських господарств: з валовим доходом до 200 крб., від 200 до 1600 крб. та понад 1600 крб.

Враховуючи те, що господарства з валовим доходом до 200 крб. були завідомо неплатоспроможні, введення цієї податкової групи було суто формальним. Економічний стан подібних господарств (16% від загальної кількості) був настільки слабким, що їх наперед звільняли від податку.

Група селянських господарств в Україні, яка в 1923 р. мала валовий доход понад 1600 крб. і оподатковувалася по окремій шкалі, була дуже незначною: 3,8% від загальної кількості господарств (надіємо понад 15 дес.).

Зводячи дві крайні групи господарств, з валовим доходом до 200 крб. та більше 1600 крб., бачимо, що всі інші селянські господарства, які складали пересічно 80% їх загальної кількості в Україні, були зведені до однієї податкової групи. Хоч зрозуміло, що за своїм економічним станом господарство, яке має валовий дохід до 250 крб., та господарство з доходом 1550 крб. різнилися надзвичайно.

Цікаві розрахунки щодо справжнього тягара єдиного сільськогосподарського податку 1923 р. містяться в закритій доповіді, підготовленій для політбюро ЦК КП(б)У. Загальна площа засіву приймалася рівною 16,3 млн. дес. З них виключались 230 тис. дес. загинувших посівів та 72 тис. дес. зайнятих цукровими

буриками, які були звільнені від оподаткування. Таким чином під оподаткування підпадали посіви зернових на площі 16,047 млн. дес. Сума податку становила 200 млн. житніх одиниць. В розрахунку на одну десятину посіву це складало 12,5 пуд. з десятини. Враховуючи те, що фактично реальний тягар податку припадав на основні польові культури (зернові хліба, кукурудза, просо, соняшник), площа посівів, що забезпечувала надходження коштів, зменшувалася до 15,14 млн. дес. Кількість же зерна з кожної десятини, яке йшло на сплату податку, навпаки збільшувалося до 13,2 пуд. з десятини. Беручи пересічний врожай 1923 р. за 45 пуд. з десятини, тягар оподаткування визначався рівним 30% від валового збору селянського господарства!

Показник, як бачимо, дуже високий. Проте і він не був остаточним. Далі у довідці вказувалося, що з 4,75 млн. селянських господарств посіви мали 4,56 млн. Причому 2,14 млн. не мали врожаю.

Виходячи з цього кількість податкоспроможних господарств визначалася в 2,61 млн. При розкладці 200 млн. пуд. житніх одиниць лише на них, тягар податку на одне господарство підвищувався майже до 77 пуд.!

Дані ці не можна вважати дуже точними. Насамперед через стовідсоткове "мінусування" безтяглових дворів, хоч і слід визнати, що, внаслідок великих втрат робочого скота взимку 1921-22 рр., умови його найму в 1923 р. були дуже обтяжливі. Слід також мати на увазі, що урожай 1923 р. видався значно кращим, ніж на це сподівалися, коли виходити із наведених вище даних про площі засіву основних польових культур, досягши навідь 58 пуд. з десятини. Це, зокрема, підтверджується і даними про динаміку збору зернових в Україні, що їх наводить В.Калініченко. Та хоч наведені міркування і пом'якшують висновки про жорсткість сільськогосподарського податку 1923 р., загалом вони не лише не суперечують, а навпаки, підтверджують думку про непосильний економічний тягар податкових платежів селянства, які стояли на шляху розвитку селянських господарств.

УКРАЇНЬСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У період 1917-1920 рр. кооперація завжди знаходилася у центрі уваги українських політиків. Її управлінські кадри використовувалися для поповнення державного апарату, на нею покладалася значні господарські та культурно-просвітницькі завдання.

Суспільно-політична ситуація створила сприятливі умови для розвитку кооперативного руху. Починається становлення власної національної кооперативної системи. Кооперативні з'їзди 1917 р. дали висновок про необхідність всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації. Такий центр був створений на базі "Київського центрального сільськогосподарського товариства", яке в січні 1918 р. отримало статус всеукраїнської спілки під назвою "Центральний український сільськогосподарський союз" ("Централ"). Метою цього союзу було: допомога населенню в організації сільськогосподарських кооперативів, фінансова підтримка останніх, створення власних промислових підприємств, культурно-просвітня діяльність.

Свою роботу "Централ" здійснював через кооперативні спілки.

Незважаючи на зайнятість власними проблемами, кооперативна громадськість не залишається осторонь політичних подій. I-й Всеукраїнський кооперативний з'їзд, що відбувся в квітні 1917 р. заявив, що кооперація займається суто господарськими питаннями і є політично нейтральною. Але ця заява говорила лише про те, що кооперація не виступає як окрема політична сила. Самі ж кооператори активно включилися в державотворчу діяльність. Четверо авторитетних кооперативних діячів ввійшли до складу Генерального секретаріату. В деяких провінціях кооператори стали на чолі органів державної влади.

Усвідомлення своєї залежності від розвитку політичних подій сприяло кристалізації загальнокооперативної позиції. Вже II-

кооперативний з'їзд, що відбувся в вересні 1917 р., висловився за соціалістичний склад Тимчасового уряду, закликав не брати участі у виборах до Всеросійських установчих зборів. Таким чином, він яскраво засвідчив політичне обличчя української кооперації.

Та політична позиція української кооперації не змогла радикально вплинути на ситуацію в державі. Марними виявилися надії на проведення аграрної реформи, за яку виступала селянська кооперація. Це, як відомо, призвело до тяжких соціально-політичних наслідків: селяни відвернулися від Української Центральної Ради.

7 квітня 1918 р. в Києві було створено "Українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення", головою якого став відомий кооперативний діяч М.Левицький.

Після проголошення гетьманом України П.Скоропадського делегація з п'яти кооперативних діячів, за дорученням Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК), зустрічалася з послом Німеччини Муммом. Однак, ставлення окупаційних властей до кооперації, як і до інших національно-державних інституцій, було просто брутальним. Гетьманська політика була такою, що діяльність кооперації часто втрачала сенс. Так, обов'язкова передача хліба вражаю 1918 р. позбавляла кооперацію необхідних обсягів заготівельної роботи. Викликало велике занепокоєння гетьманське законодавство, яке позбавляло право селян на землю і сприяло спекуляції нею. В часи правління П.Скоропадського масові реквізиції майна кооперативних організацій були явищем типовим. У "Централі" німці реквізували приміщення. Кооперативні діячі нерідко зазнавали переслідувань з боку властей. Найбільше страждали селянські господарства, що належали до кооперативних підприємств.

Але навіть в цих тяжких умовах селянська кооперація продовжувала працювати. У другій половині 1918 р. в Україні діяло сім сільськогосподарських спілок. Найбільшим досягненням було придбання "Централом" заводу сільськогосподарських машин і Гені в Одесі за 17 млн. німецьких марок, що в умовах дефіциту техніки мало велике значення. Налагоджувалось також

співробітництво в галузі сільського господарства з торговельними та кооперативними установами Німеччини, Австрії, Фінляндії.

З приходом до влади Директорії ставлення до кооперації змінилося. До складу уряду знову були запрошені діячі української кооперації, яка радо зустріла зміну влади і готова була з нею співпрацювати. Впродовж громадянської війни кооператори займалися постачанням армії УНР. Їм, враховуючи всю відповідальність і важливість даної роботи, уряд намагався створити якнайкращі умови. Неодноразово надавалися великі кредити.

У 1919-1920 рр. продовжуються спроби кооператорів налагодити економічні зв'язки з іноземними державами. Представник "Централу" А.Головко був направлений за кордон для встановлення відносин з кооперативними, фінансовими і промисловими колами європейських країн. Його візит засвідчив великий авторитет української кооперації в Європі. "Централ" став членом декількох впливових міжнародних організацій. А.Головко був запрошений читати лекції в один із університетів Данії. Водночас були встановлені ділові стосунки з кооперативними і промисловими колами Данії, Німеччини, Швейцарії, Австрії.

Важче було порозумітися з білогвардійцями і радянською владою. Зокрема, після першого приходу більшовиків в Україну становище місцевої кооперації значно ускладнилося. Крамниці були розграбовані, частина кооператорів загинула. Другий прихід більшовиків продовжив розпочату негативну тенденцію у ставленні до кооперації. Арешти просто паралізували роботу окремих кооперативних установ.

Разом з тим радянська влада поставила перед кооперацією конкретне завдання по заготівлі продовольства. Для управління діяльністю кооперативних установ при Уккранаргоспі був створений кооперативний відділ. В травні 1919 р. кооперацію підпорядкували Наркомпроду. Але в той же час, разом з організаційним підпорядкуванням органам державної влади, більшовики не наважились ввести в дію декрет Раднаркому РСФРР від 20 березня 1919 р., який передбачав одержавлення кооперації. Навпроти, ще 12 лютого 1919 р. вийшла постанова Ради народного

господарства і Наркомпроду УСРР, яка не дозволяла перешкоджати діяльності кооператорів.

Щоб зберегти себе, українська кооперація вимушена була піти на співробітництво з радянською владою. В постанові ЦУКК від 16 квітня 1919 р. говорилося: "Сучасне становище вимагає від української кооперації прийняти жваву участь в економічно-господарській праці совітської влади..." (1). Представники кооперації були направлені для роботи в органи влади. ЦУКК обрав представників до Київської ради робітничих депутатів, "Централ" дав своїх представників до Наркомпроду і деяких рад робітничих депутатів.

Однак, незважаючи на бажання кооперації бути лояльною до радянської влади, арешти кооперативних діячів та конфіскації майна продовжувалися. Вже весною 1919 р. ЦУКК був вимушений заборонити кооперативні організації захищати своє майно від незаконних конфіскацій, реквізицій тощо.

Вигнання радянської влади літом 1919 р. Добрармією стало новим серйозним випробуванням для української сільськогосподарської кооперації. Білогвардійська влада не відзначилась будь-якою послідовністю по відношенню до неї, не бажала координувати з нею свою економічну політику. Широко практикувалися реквізиції й арешти. Якщо в умовах радянської влади сільськогосподарська кооперація ще могла безпосередньо займатися своєю справою, то тепер їй просто не знайшлося місця в новій економічній системі. Для охорони майна та врегулювання відносин між кооперацією і новою владою було створено тимчасове бюро об'єднаної кооперації. Сільськогосподарська кооперація була представлена "Централом", "Сельсоюзом", а також "Полтавським сільськогосподарським союзом". Подібне бюро було створено і при ЦУКК. У листопаді 1919 р. ці бюро були ліквідовані і створено спеціальну делегацію, як постійний орган для захисту інтересів кооперації (2).

20 січня 1920 р. самодіяльні кооперативні центри були ліквідовані. Вони вливалися в єдиний апарат споживчої кооперації, що підпорядковувався Наркомпроду. Знову почалися реквізиції майна. На травень 1920 р. у "Централ" було реквізовано товарів на суму понад 13 млн. крб. (3). 29 травня 1920 р. була прийнята

постанова "Про єдині робітничо-селянські товариства споживачів", яка передбачала введення в дію декрету Раднаркому РСФРР від 2 березня 1919 р. "Про споживчі комуни". Таким чином, українська кооперація стала державною установою.

Наступним кроком було об'єднання усієї одержавленої кооперації у "Всеукраїнський союз споживачів". При ньому, на правах секції, був створений загальноукраїнський центр сільськогосподарської кооперації. До грудня 1920 р. реорганізація селянської кооперації повністю завершилася в Полтавській, Харківській, Одеській, Катеринославській губернях. В січні 1921 р. кооперація повністю перейшла на державний бюджет. Це остаточно констатувало повне одержавлення української кооперативної системи.

Примітки:

- 1 ЦДАВО України. - Ф.217, оп.1, спр.2. - Арк.47.
- 2 Там же. - Арк.191, 121.
- 3 Там же. - Спр.321. - Арк.5.

Т.Б.Бикова

ГОЛОД НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ У КРИМУ

Першим кроком радянської влади в сільському господарстві Криму була націоналізація всієї землі. Після листопаду 1920 р. більшовики націоналізували 1134 маєтків. На їх основі було вирішено створити більше тисячі радгоспів з земельним фондом в один млн. дес. (1). Селянам надали у користування значно меншу частку землі, ніж радгоспам, до того ж лише на рік. Мотивувалося це необхідністю вивчення питання про норму наділа. Таке рішення викликало хвилю невдоволення серед селян. Внаслідок кількості радгоспів, що встигли організуватися, була зменшена восени 1921 р. до 102 з загальною площею в 127 тис. дес. (2).

У листопаді 1921 р. остаточно були встановлені земельні норми. Для степової частини Криму вона коливалася від 13 дес. на родючих землях до 40 дес. в присивашській смузі, яка була визнана

надатною для вівчарства. В передгірській та гірській частинах півострову було встановлено норму земельних наділів відповідно: для садів - 1,4 дес., виноградників - 1 дес., тютюнових плантацій - 0,7 дес., зрошуваного городу - 0,6 дес. (3).

Продрозкладка 1920-1921 рр. в Криму відрізнялася від продрозкладок, які проводилися в більш ранні часи: вона охоплювала всі сільськогосподарські продукти. Обсяг продрозкладки накладений в Криму був визначений в розмірі 2 млн. пуд. продовольчого хлібу, 2,4 млн. пуд. кормових культур, 400 тис. пуд. фуражу, 80 тис. голів великої та дрібної худоби (4). Для виконання плану були надіслані численні продзагони.

Вилучення продовольства, при загальному тяжкому стані економіки на півострові (а 1920 р. був в Криму неврожайним), призвело до того, що у селян не вистачало хліба не тільки для сіви, а й для споживання. Весняний недосів в декількох районах досяг половини всієї ріллі (5).

Таке становище призвело до хвилі селянських повстань, які незабаром переросли в масовий селянський повстанський рух. Найбільш активними були селянські виступи в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая, Сімферополя.

З 8 по 16 березня 1921 р. у Москві працював X з'їзд РКП(б), який прийняв рішення про перехід до нової економічної політики (непу). Рішення з'їзду були обговорені кримськими партійними діячами. Було прийнято рішення про введення непу в Криму лише після того, як буде остаточно виконана накладка на кримських селян продрозкладка. В кримські села знову попрямували каральні загони. Було поставлене заздалегіть непосильне завдання - зібрати в селах не менш як 9 млн. пуд. хліба (фактично збір за 1921 р. складав 2 млн пуд.) (6). Це призвело до нової хвилі селянських повстань. Військові методи боротьби з повстаннями не приносили бажаних результатів.

Отже, після проголошення заміни продрозкладки податком становище сільського господарства Криму практично не покращилось. У більшості селянських господарств, після проведених раніше продзагонів заготівель, хліба майже не залишилось. Тому виконати продподаток вони були не в змозі. Це призвело до того, що хліб вилучався при допомозі старих, офіційно

заборонених методів - скасованої продрозкладки.

Запровадження непу було також ускладнено сильною посухою, яка призвела до неврожаю. Всього було засіяно 570 тис. дес., з яких повністю загинуло 420 тис. дес. З посівів, які залишилися, в середньому було зібрано 4,5 пуди, а в деяких районах Джанкойського та Євпаторійського округів - 1,2-1,3 пуд. з дес. (7)

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому був створений Комітет допомоги голодуючим (Кримдопомгол), якому були надані найдзвичайні повноваження. За листопад і грудень в Криму було зареєстровано 1500 випадків загибелі від голоду.

Голод охопив міста та степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо. Щоб покращити становище на півострові почали ввозити хліб з України. Але допомога виявилася недостатньою. 26 грудня 1921 р. Кримський обком звернувся в центр по допомогу. Звернення кримчан залишилися без відповіді. Лише 16 лютого 1922 р. на президії ВЦВК було вирішено віднести Кримську АСРР до областей, що голодують.

За січень 1922 р. померло 8 тис. чол., в лютому - 14413, в березні 19902, в квітні - 12753. Кількість голодуючих дорівнювала половині всього населення Криму (8).

Становище в Криму висвітлювалося в інформаційних довідках Державного Політичного Управління. Ось, наприклад, як характеризується життя Криму навесні 1922 р.: "Продовольче становище погіршується, викликаючи крайнє збудження проти Радянської влади у широких мас населення. З'являється маса жебраків, переважно діти. До неабияких розмірів розгорнулися крадіжки. Були спроби грабування складів з продовольством. Поширюються прокламації Махна, які закликають до погрому складів, що справляють ще більш збуджуючий вплив населення. Ціни зростають, населення споживає падро, кішок та ін. Комітети допомоги занадто слабкі, щоб пом'якшити гостроту становища. Скорочення штатів викликає ворожий настрій по відношенню до Радянської влади з боку звільнених, які приречені на голодування. В містах та селах зростають проституція та крадіжки. На ґрунті голоду поширюються епідемії. Голод поширюється, виграючи щодобово сотні та тисячі жертв. Лише в одному Карасубазарському районі смертність перевищує 100 чол. на добу. Збільшуються

випадки людоїдства. На вулицях лежать померлі та вмираючі. З ринків зникають продукти. Підприємства майже не працюють" (9).

Тим часом посівна площа на півострові в 1922 р. скоротилася до 250 тис. дес., що складало лише 26,4% посіву 1916 р. (10).

Щоб забезпечити Крим продовольством, до нього були прикріплені ряд областей з більш сприятливими умовами. Зокрема, Кременчуцька губернія, з якої навесні 1922 р. було відправлено на півострів три ешелони продовольства (11). В усіх містах та сільських районах відкривалися їдальні. Український Червоний Хрест з 15 лютого по травень 1922 р. розподілив в Криму 762177 продовольчих пайків (12).

1922 р. теж був засушливий. До жорстоких погодних умов додалось інше лихо - саранча, яка з'їла значну частину того врожаю, який ще залишався. Валовий врожай зернових визначався у 8 млн. пуд. хліба, а потреби Криму обчислювалися у 12,5 млн. пуд. (13). Тож у 1922 р. Крим не мав змоги прогодувати навіть власне населення.

За час з 1 травня 1921 р. по 1 січня 1923 р. кількість худоби значно скоротилася: коней - на 72%, великої рогатої худоби - на 62%, овець - на 70%, свиней - на 92%, кіз - на 81% (14).

Наступного року погодні умови були більш сприятливі, але цього року врожай вразили гризуни, знищивши 2,5 млн. пуд. зерна (15). Тому й у 1923 р. Криму надавалася значна продовольча допомога: як Україною та РСФРР, так і низкою закордонних організацій, особливо АРА (Американська адміністрація допомоги). АРА відкрила 700 їдалень.

Окрім АРА Криму допомагали такі організації, як Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим в Радянській Росії (Міжробдон), єврейський "Джойнт", місія Фрїтьофа Нансена, американські квакери, німецькі меноніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства тощо.

Голод 1921-1922 рр. призвів до жахливих наслідків. Кількість мешканців сіл Криму зменшилася на 76,6 тис. чол., а міст - на 75,5 тис. чол. Майже 66% тих, хто загинув від голоду, склали кримські татари, які були переважно мешканцями сіл (16). У Карасубазарі кількість мешканців зменшилася на 48%, в Старому Криму - на 40,9%, в Феодосії - на 35,7%, в Суздальському районі - на 36%;

багато сіл гірського Криму вимерли зовсім (17).

Коли в квітні 1921 р. в Криму був проведений перепис населення, на півострові мешкало 719513 чол. Через два роки, згідно даних Кримстатвідділу, чисельність населення дорівнювала 569500 чол (18).

Наслідки голоду давали про себе знати ще не один рік і були ліквідовані лише наприкінці 20-х рр.

Примітки:

- 1 Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь, 1981. - С.105.
- 2 Державний архів Республіки Крим /далі - ДАРК/. - Ф.Р.652, оп.1, спр.95. - Арк.19.
- 3 Там же. - Арк.20; Красный Крым. - 1921. - 14 листопада.
- 4 Очерки по истории Крыма. - Ч.3. - Симферополь, 1964. - С.16.
- 5 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - Симферополь. - 1957. - С.279.
- 6 История Крыма. - Симферополь, 1993. - С.7.
- 7 ДАРК. - Ф.Р.652, оп.1, спр.58. - Арк.27-30.
- 8 Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Голод в Крыму /1921-1923// Клио. Симферополь. - 1995, №1-4. - С.35.
- 9 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.1304. - Арк.6-27.
- 10 Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. Симферополь, 1958. - С.137; Очерки по истории Крыма... - С.30.
- 11 ДАРК. - Ф.Р.662, оп.1, спр.59. - Арк.208.
- 12 Красный Крым. - 1923. - 27 липня.
- 13 Там же. - 1922. - 6 серпня.
- 14 Борьба большевиков за ... - С. 137.
- 15 ДАРК. - Ф.Р.652, оп.1, спр.757. - Арк.20.
- 16 Касьянов Г.В., Марочко В.И., Мовчан О.Н., Ткачева Л.И. Крымская АССР: 20-е - 30-е годы /историч. очерк// Препринт №8. Институт истории Украины. - К., 1989. - С.2.
- 17 Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Указ. соч. - С.38.
- 18 Борьба большевиков за ... - С.137.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

У 20-х рр. в Україні налічувалося 372440 німців-колоністів, що мали 857 колоній (поселень) (1). Територіально-адміністративний поділ, запроваджений зимою 1922/23 рр. зруйнував усталений спосіб життя німців в Україні та їхні сільські й волосні адміністративні одиниці. Внаслідок штучного районування колишніх місць компактного проживання виникло 5 нових німецьких районів і 98 сільрад. Згодом їх кількість збільшилася до 237 одиниць. На кінець 20-х рр. існувало 7 німецьких районів: Молочанський, Пришибський в Мелітопольській окрузі; Ф.Енгельсівський, Грос-Лібентальський в Одеській; Люксембургський в Маріупольській; К.Лібкнехтський в Миколаївській та Високопольський в Херсонській (2).

Суперечливим для більшості німецьких колоністів залишалося земельне питання. Часті переділи землі вимагали додаткових коштів, що призводило до малоземелля та безземелля значної кількості господарств. Кращі землі передавалися російським та українським селянам (3). Вилучені у німецьких колоній ґрунти передавали радгоспам, які і без того мали значні земельні наділи, хоча за браком робочої худоби та сільськогосподарського реманенту неспроможні були обробити їх належним чином (4). А відтак передавали землю в оренду тим же колоністам.

Німці-колоністи не тяжіли до колективних форм господарювання. Сільськогосподарські артілі були поодиноким явищем в німецьких колоніях. Особливою формою землекористування була подвірна, за якою земельний наділ передавався у спадковість, але не знав перерозподілу між синами. Розмір користування в німецьких колоніях не досягав навіть встановленої мінімальної норми на двір - 16 дес. землі.

З метою подолання суперечливих проблем, що виникли у німецьких колоніях, ВУЦВК видав постанову від 3 лютого 1926 р. про землевпорядження німецьких колоній (5). Постанова мала подвійну мету: встановлення граничного подвірного розміру

землекористування та внутрішнього землевпорядження самих колоній. Межі землекористування встановлювалися в залежності від розміру користування колоній дореволюційної пори, але узгоджувалися з умовами землекористування 20-х рр. Колонії поділялися на три категорії: 1-а категорія - німецькі колонії, що землекористування за час революції фактично не зменшилося; 2-а категорія - німецькі колонії, що їх землекористування за час революції було зменшено, але середній розмір на двор становив понад 16 дес.; 3-я категорія - німецькі колонії, розмір землекористування яких було зменшено й середній розмір на двор був нижчий від 16 дес. Відповідно до постанови ВУЦВК прирізки землі з колфонду проводилася лише колоніям 3-ої категорії. Колоніям 1-ої і 2-ої категорій прирізка не проводилася й за нею закріплювалося фактичне землекористування.

Протягом 1926 р. у 12-ти округах було прирізано для німецьких колоністів 41092 га землі (6). Однак на середину 20-х рр. земельні наділи німців були значно меншими у порівнянні з довоєнними. Зменшилася кількість робочої та великої рогатої худоби.

У першій половині 20-х рр. існував ряд кооперативних спілок, з яких найбільшою був "Союз нащадків голландських вихідців в Україні". Він мав районні відділення в Україні, своїх представників в окремих країнах Західної Європи. Його активна діяльність позначалася в усіх галузях життя німецьких колоній. Округ господарської діяльності "Союз" сприяв розвитку шкільної та професійної освіти, приділяв багато уваги масовій еміграції німецьких менонітів, спричиненої політикою органів влади. Самостійницька діяльність "Союзу", зв'язки з іноземними країнами, наявність "куркульського" елементу серед його членів не влаштували більшовицьке керівництво. У 1926 р. спілка була ліквідована. Решта кооперативів німецьких колоністів протягом другої половини 20-х рр. була об'єднана у "Союз колоністів", який діяв за статуту "Сільського господаря". З метою більш успішного контролю над діяльністю "Союзу" з боку держави, до його правління "висували" членів партії (7).

Незважаючи на такі радикальні заходи щодо німецьких

поселенців, їх кооперативні організації зберігали ознаки національних економічно-господарських об'єднань. З метою підпорядкування їх радянській кооперативній системі при Івано-Франківському окрвиконкомі 30 червня 1926 р. була створена спеціальна комісія по реорганізації сільськогосподарської кооперації німецьких колоністів. Вона запропонувала прийняти статут сільськогосподарських кооптовариств, запропонований Головокооперкомом 5 квітня 1925 р. і об'єднати кооперативи в одиний - "Хортицьке менонітське сільськогосподарське кредитно-кооперативне товариство". Однак, німецькі поселенці продовжували боротьбу за збереження власної кооперативної системи, а тому в 1927 р. виступили з ініціативою: проведення щорічних з'їздів менонітської кооперації з постійно діючим органом - Радою з'їздів, яка мала б право розгортати свою діяльність в межах України, засновувати допоміжні установи, укладати договори з іншими однотипними організаціями. Такі заходи мали сприяти розвитку менонітської кооперації й захищати її інтереси перед державними установами.

Розглянутий проект положення про з'їзди та Раду з'їздів менонітської кооперації реєстраційною комісією при РНК УСРР 13 червня 1927 р. було визнано недоцільним. Вищезгадана комісія, аби замаскувати свою підступність, запропонувала певні рекомендації щодо захисту прав менонітського кооперативного населення, дозволивши навіть скликання кооперативного з'їзду (8).

Традиційні форми господарювання, що притаманні німецьким поселенцям, забезпечували належний розвиток їх господарств навіть в умовах постійного наступу на економічні і політичні права колоністів з боку держави (зменшення фактичного землекористування внаслідок частих переділів землі, високе податкування, обмеження кооперативної діяльності), але національна кооперація німецьких колоністів, яка досягла високого рівня розвитку, з другої половини 20-х рр. була одержавлена і втратила свою попередню значимість.

Примітки:

- 1 Центральний державний архів вищих органів управління України. - Ф.413, оп.1., спр.130. - Арк.108.
- 2 Там же. - Спр.135. - Арк.56.
- 3 Там же. - Спр.130. - Арк.182.
- 4 Там же. - Спр.17. - Арк. 202.
- 5 Там же. - Спр.1. - Арк. 94.
- 6 Там же. - Спр.10. - Арк. 29.
- 7 Там же. - Спр.17. - Арк. 91.
- 8 Там же. - Спр.151. - Арк.46.

О.М.Мовчан

ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА 1924/25Р. В УКРАЇНІ

Історія виникнення продовольчої кризи 1924/25 р. й досі залишається "білою плямою" в історіографії. З цієї проблеми були надруковані тільки стаття Ю.О.Полякова "Недород 1924г. и борьба с его последствиями" (История СССР. - 1958, №1. - С.52-82). Виникнення продовольчої кризи автор пояснював несприятливими погодними умовами - посухою і низьким рівнем розвитку продуктивних сил в аграрному секторі економіки. Без належної аргументації у статті проводиться думка про загибель засівів у Російській Федерації і відносно сприятливе продовольче становище в УСРР.

Факти засвідчують інше. Валовий збір зернових зменшився в УСРР на 41%; з 923,7 до 634,8 млн. пуд., а по країні в цілому лише на 9%; з 3,473 до 3,165 млн. пуд. Товарна частина зернової продукції в республіці зменшилася ще більше - з 26,2 до 11,9%.

4 липня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання про утворення комісії по боротьбі з посухою постановило: "Враховуючи політичні мотиви, не заперечувати проти офіційного оголошення України благополучною по врожаю, в той же час поставити перед ЦК РКП(б) питання про фактичне неблагополучч

но стану врожаю окремих районів України і про необхідність надання їм допомоги". У закритому листі ЦК КП(б)У до партосередків від 31 серпня 1924 р. "Види на врожай" до несприятливих по врожаю місцевостей України (менше 6 пуд. з дес.) були віднесені Харківський, Куп'янський і Мелітопольський округи, де мешкало до 1,5 млн. чол. У 1925 р. рамки цього регіону були уточнені. До нього віднесли 57 районів республіки з населенням 1,8 млн. чол. Тут селяни не зібрали навіть засіяного зерна. Проте географічні рамки недороду були ширшими. Ще у 88 районах України збір хлібів (залишки після задоволення насіннєвих потреб) в розрахунку на душу сільського населення складала менше 12 пуд., тобто це був регіон без лишків врожаю, де селяни могли прогодувати тільки себе. Сплачуючи сільськогосподарський податок, вони спродували або власний продовольчий запас, або реманент, або худобу.

У 1924 р. єдиний сільськогосподарський податок для України у зв'язку з посухою було зменшено на 1,8 млн. крб. - з 91005 тис. до 89250 тис. крб. Однак податковий тягар залишався занадто важким. Це підтверджують, по-перше, посилення репресивних заходів податкових орагнів, по-друге, численні клопотання селян до державних органів про необхідність зменшення податку, по-третє, руйнівні наслідки податкової компанії для селянських господарств неурожайних місцевостей, по-четверте, зменшення податкового тягара у наступному році, незважаючи на кращій врожай, з 114 до 70 млн. крб.

Поряд з надмірним оподаткуванням негативно впливає на життєвий рівень селян політика лімітних цін, яка була започаткована з метою попередження кабальних угод на хліб в неурожайних місцевостях шляхом обмеження комерційної діяльності приватного хлібозаготівника. Однак внаслідок обмеженості резервного хлібного фонду як джерела хлібних інтервенцій, які повинні були збивати ринкові ціни в неурожайних місцевостях, державі не вдалося зберегти контроль за ринком протягом усього господарського року. Низькі хлібні ціни, які утримувалися державою у розпалі хлібозаготовчої компанії влітку-

восени 1924 р., весною 1925 р. (коли селянам необхідно було зачувати ярове насіння), вирвалися з під контролю. Різке підвищення цін вдарило по кишені незаможника. Тому в селянських конференціях, які проходили в травні-червні 1925 р. делегати одностайно виступали проти збереження практично лімітних цін.

Особливо швидкий стрибок цін на хліб спостерігався в Україні. Він розпочався ще у 1924 р. Якщо на початок липня 1924 р. хлібні ціни в Україні були нижчими, ніж у більшості економічних регіонів Росії, то у жовтні вони лише у двох регіонах (Центральній хліборобському і Нижньо-Волзькому) перевищували загальноукраїнські ціни. На початку 1925 р. індекс цін на хлібні продукти вже по всій Росії став нижчий, ніж в Україні.

Які ж фактори викликали коливання цін хлібного ринку призвели до їх швидкого зростання? Це - надмірний вивіз хліба з України. Якщо в неврожайних місцевостях РСФРР влітку 1924 р. була проведена перша хлібна інтервенція, що дало зниження хлібних цін у цих регіонах вже в липні-серпні, то з України хліб навпаки, вивозився. 2,5 млн. пуд. озимого насіння було відправлено до РСФРР і ще 110,3 тис. (причому більше половини у першому кварталі 1924/25 р.) за хлібним експортом.

На перший і другий квартали 1924/25 р. припадала найбільша активність хлібозаготовчої компанії. За цей період в Україні було заготовлено 743,1 тис. т. (45,6 млн. пуд.) хлібофуражу, в той час як у III і IV кварталах - лише 280,2 тис. т. (17,2 млн. пуд.). Негативний вплив на пропозицію хліба селянством з жовтня місяця мали не тільки високі ціни на хліб, а також погані перспективи стану озимих засівів. Крім того, на той час зернові ресурси України були значною мірою вичерпані і давали можливість, за заявою Наркомвнуторгу УРСР, забезпечувати лише міське населення республіки.

В Одеській губернії на початку лютого 1925 р. в стадії гострої нестачі перебувало 30% незаможників. У таємному листі Молдавського обкому КП(б)У за травень 1925 р. повідомлялося: "У багатьох селах неврожайних місцевостей АМ СРР селяни

живуть сурогатами. Голодом охоплені Рибницький, Балтський, Кам'янський і Тетраспольський райони". У цей же час голодувало 40% населення 8 неврожайних і 12% - в інших районах Могильов-Подільського округу, половина мешканців Летичівського району Проскурівського округу. Випадки голодних смертей було зафіксовано у Сквирському районі Білоцерківського округу, 15 випадків у Могильов-Подільському окрузі. Ці цифри визначалися суб'єктами КП(б)У "безумовно применшеними".

Переоцінка зернових запасів українських селян призвела до суперечностей у діяльності органів Наркомзему щодо проведення зимової засівної компанії. Спочатку у республіці за завданням місцевих органів було заготовлено 2,5 млн. пуд. насіння для неврожайних місцевостей РСФРР, що призвело до різкого зростання хлібних цін на ринках України. Після з'ясування реальної ситуації з насінневими ресурсами, які були вичерпані Наркомземом СРСР, уряд асигнував для неврожайних Харківського, Куп'янського і Мелітопольського округів 2,5 млн. руб. На них закупили 1,2 млн. пуд. жита і озимої пшениці. Державною насінневою позикою було засіяно 230 тис. дес. або 60% всієї площі озимих засівів у неврожайних місцевостях. Крім натуральної позики, селянство України отримало грошову позику для закупівлі озимого насіння. Таким чином, українським селянам майже повністю було повернуто насіннєве зерно, вилучене раніше для неврожайних місцевостей РСФРР, але на умові позики. Завдяки цій "допомозі" озимий клін у Харківському, Куп'янському і частині неврожайному Ізюмському окрузі збільшився на 5% (у врожайних місцевостях РСФРР - на 9,1%).

Незадовільно порівняно з неврожайними місцевостями РСФРР надавалася трудова і продовольча допомога потерпілим від посухи селянам в Україні. Якщо в Росії громадсько-меліоративні роботи для забезпечення голодуючих були розгорнуті майже у всіх неврожайних районах (у жовтні 1924 р.), то в Україні перші пункти по організації громадсько-меліоративних робіт з'явилися (лише у грудні) на території однієї Харківської губернії. В інших неврожайних місцевостях вони почали діяти у квітні-травні 1925 р. Непорівнянність даних щодо

обсягів трудової допомоги в Україні на дає можливості співставлення. Проте відомо, що в Росії громадські меліоративні роботи надавали заробіток 3105 тис. чол., або 59 тис. осіб, тим, хто потребував допомоги. В Україні на цих роботах було зайнято 912 тис. чол., або 15% населення районів, що постраждали від посухи. Для організації трудової допомоги дорослому населенню України було використано близько 15,3 млн. крб. із 15,3 млн. асигнованих на ці потреби загальносоюзному масштабі.

Порівнюючи соціально-економічну і, зокрема, аграрну політику радянського уряду періоду розквіту непу (1924-1927 рр.) та років його введення (1921-1922 рр.), слід зазначити, що заміна жорстких адміністративних важелів господарського управління більш гнучкими економічними чинниками змінила класової суті цієї політики. Гасло повороту радянської держави "обличчям до села" в дійсності означало збереження старого курсу - "руками до села". Класові пріоритети радянської влади виступали незмінним фактором перерозподілу державного бюджету на користь промисловості. Як і у 1921-1922 рр., різке ускладнення продовольчої ситуації в Україні викликало надмірне вичерпання її зернових ресурсів. Щоправда слабший податковий тиск на селянство в умовах меншого неврожаю мав менші руйнівні наслідки. На відміну від 1921-1922 рр. голод в Україні не набув тотального характеру, а охопив лише окремі райони.

В.І.Прилуцький

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ МОЛОДІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1920-1927 РР.)

У 1926 р. в УСРР налічувалося 706 тис. селянської молоді віком від 16 до 24 років (1). Переважна більшість юнаків та дівчат власного господарства не мали. Вони або працювали у господарстві батьків або йшли у найми.

Господарство вимагало напруження фізичних сил усіх членів селянської родини і дітей залучали до праці з малих літ, а в 10-12

років вони ставали вже "самодіяльними", відривалися від навчання. Всі члени сім'ї, юнаки та дівчата виконували малокваліфіковану роботу, пов'язану з важкою фізичною працею. Працювали від сходу до заходу сонця.

Досить поширений був відхід молодих селян у найми. Якщо дорослий селянин не бажав покинути господарство і піти на заробітки, то він досить охоче міг віддати "у люди" сина або доньку. Молодь до 23 років становила понад 70% наймитів.

Молодь мала вищий рівень письменності серед сільського населення. За переписом населення 1926 р. письменних на селі було 40,3%, а серед молодих людей віком від 15 до 24 років - 80,3% серед чоловіків і 52,5% серед жінок (2).

Порівняно з своїми міськими однолітками сільські юнаки та дівчата були менш освічені. Серед деяких категорій селянської молоді, зокрема серед наймитів, неписьменність досягала катастрофічних меж. Наприклад, під час обстеження молодих наймитів в Уманському повіті на Київщині у 1922 р. було виявлено, що 70,25% з них зовсім неписьменні, а інші вміли тільки читати і писати, та й то дуже погано (3).

Спосіб життя селянської молоді передавався від покоління до покоління. Залишалися на селі й традиційні цінності. Важливе місце в житті молоді посідала сім'я. Для більшості молодих селян, особливо дівчат, авторитет батьків був незаперечним. Багато серед них вважали себе віруючими, хоча ставлення до релігії серед молодого покоління 20-х рр. було не таким, як раніше. Якщо вони відвідували церкву, то скоріше за традицією, щоб не викликати осуду батьків.

Слід зазначити зростання культурних потреб великої частини селянської молоді. Серед великої кількості різноманітних культурних установ, що працювали на селі, перше місце за масштабами діяльності та впливу на українську селянську молоді займала на початку 20-х рр. "Просвіта". Вона мала широку підтримку серед юнаків та дівчат, пробуджувала в них національні почуття.

У червні 1921 р. в УСРР кількість товариств, читалень та

будинків цієї організації сягало 4322 (4). Навіть в умовах голоду коли з 50 осередків комсомолу у Миколаївському повіті лишилося 29, кількісь організацій "Просвіти" збільшилася вдвічі - з 18 до 36 (5). Розуміючи, що саме "Просвіта" стоїть на шляху до монополії на володіння серцями й думами української селянської молоді, правлячий режим намагався встановити над нею контроль. Коли ці спроби виявилися марними, просвітянські установи були оголошено "націоналістичними" і ліквідовано.

Серед селянської молоді у цей час спостерігалися позитивні зміни (прагнення набути освіти, інтерес до театру, музики тощо). Разом з тим, посилились такі негативні явища, як пияцтво, хуліганство, розпуста. Розбещені війною молоді люди поверталися на село з нестійкими моральними поглядами. Дедалі зростала кількість селянської молоді, яка тимчасово працювала у місті, а це теж негативно впливало на її моральні устої.

У 20-ті рр. молодь стала відігравати більш помітну роль у громадському житті села. До революції молоді люди на селянських сходах не мали права голосу. Згодом, як зазначалося в одній з газет того часу, молодь "все більш і більш втягується в нього (громадське життя - авт.) беручи участь в обговорення питань, що вирішуються на сходах. Більш грамотні з них обираються в президію" (6).

Політичне обличчя селянської молоді визначалося тогочасною обстановкою в українському селі. У 1920-1921 рр. більшість молоді як і селянства в цілому, вороже ставилася до влади. Люди обурювали жорстокість, з якою проводилася "умиротворення" села. Багато сільських хлопців узяли активну участь у збройній боротьбі з більшовиками. Не даремно на Всеукраїнській партійній нараді (травень 1921 р.) Х.Раковський, аналізуючи склад "банд", наголосив, що вони складаються з молоді (7). Виступаючи на III з'їзді КСМУ, голова РНК УСРР звернув увагу делегатів на велику небезпеку владі, що загрожувала з боку молоді (8).

Молоді селяни створювали так звані "контрреволюційні" групи. Їх справжню кількість, на жаль, встановити не вдалося. Відомі тільки деякі приклади. Так, за приналежність до молодіжних "контрреволюційних організацій" органами ЧК були

розстріляно одинадцять 17-18 річних юнаків у Брацлавському повіті і 9 у Немирові. З іншого боку, незначна частина селянської молоді вступивши до комсомолу (у 1923 р. у лавах КСМУ перебувало 40 тис. селян), стала провідником політики правлячого режиму. Досить часто комсомольські осередки підмінювали собою партійні державні органи. Особливо це було помітно у 1921-1922 рр. ЦК КСМУ висунув перед своїми сільськими організаціями як найголовніше завдання участь у компаніях боротьби з "бандитизмом", у зборі продподатку. Все це аж ніяк не додавало симпатій до комсомольців з боку їх односельчан.

Досить багато юнаків та дівчат намагалися виявити свою громадсько-політичну активність мирними засобами. Гуртуючись навколо "Просвіт", селянська молодь підтримувала й інші, своєрідні побутові форми об'єднання. У 1920 р. на селі почали з'являтися позапартійні організації різних напрямів і назв, які, природньо, охоплювали значно більше молодих людей, ніж комсомол. Так, навесні 1920 р. на Черкащині з 15 спілок селянської молоді тільки 5 мало в своїй назві слово "комуністична". Особливо багато їх було на Катеринославщині. Всього у 1921 р. позапартійні молодіжні селянські спілки об'єднували понад 8 тис. юнаків і дівчат (9). (Визнавши, що "гасло безпартійщини на даний момент неактивно є галосом контрреволюції" III з'їзд КСМУ (травень 1921 р.) проголосив необхідність компанії по ліквідації спілок селянської молоді, яка до кінця 1921 р. й була в основному завершена).

Якщо у 1920-1921 рр. ставлення молодих селян до правлячого режиму було досить прохолодним, то приблизно з 1922 р. ситуація стала змінюватися. Лояльне ставлення всього селянства до радянської влади після запровадження непу позначалося й на політичному обличчі селянської молоді.

Поліпшилися позиції комсомолу на селі, хоча масштаби його діяльності серед селянської молоді залишалися загально незначними. З кожних 100 молодих селян тільки троє перебували у лавах ЛКСМУ. Як визнавав орган ЦК комсомолу України, у 1923 р. "в селі ще й досі безроздільно володіють думами парубків і старі люди, гайдамаки й батьки" (10). Про велике поширення в

середовищі селянської молоді “національно-шовіністичних настроїв повідомляв у грудні 1926 р. бюро ЦК ВЛКСМ керівник українського комсомолу С.Височиненко (11).

Протягом 20-х рр. українська молодь із села масово пересувається в міста (як робітники, службовці, студенти), несучи туди свої настрої, погляди, мову. Саме ця молодь стала рушійною силою українського національного відродження. В місцях вона гуртувалася навколо позапартійних, кооперативних, письменницьких та інших українських організацій. З колишніх селян в основному склалися “націоналістичні” підпільні гуртки й групи.

Таким чином, спосіб життя, загальні настрої, ставлення до правлячого режиму молодих селян в цілому співпадали з загальною ситуацією на селі. Разом з тим саме молодь була найбільш динамічною, розвинутою у культурному відношенні частиною селянства, що й зумовило її важливу роль в усіх подіях, які відбувалися у той час. Вона стала головною рушійною силою боротьби селянства з більшовицьким режимом. Саме з молоді людей склалися здебільшого численні політичні і, головним чином, неполітичні об'єднання, що діяли в селах УСРР на початку 20-х рр. Незважаючи на те, що більшість селян були досить аполітичними, вони відігравали помітну роль в суспільно-політичному житті республіки, особливо в процесах, пов'язаних з українським національним відродженням.

Примітки:

1 Калініченко В.В. Селянське господарство України доколгоспний період (1921-1929). - Харків, 1991. - С.22.

2 Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. - Харків, 1928. - С. XXI.

3 Работа. - 1922, №3-4. - С.60.

4 Енциклопедія українознавства. - Т.6. - С.2370.

5 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.1454. - Арк.93.

6 Молодий більшовик. - 1923. - 12 жовтня.

7 Белокриницкий С. Очерк истории ЛКСМУ. - Харьков, 1926. - С.87.

8 Раковский Х. Борьба за молодежь. - Харьков, 1925. - С.24.

9 ЦДАГО України. - Ф.7, оп.1, спр.8. - Арк.5, 12.

10 Височиненко С. Итоги и перспективы работы ЛКСМУ. - Харьков, 1926. - С.19.

11 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.608. - Арк.64.

В.М.Олійник

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ДОКОЛГОСПНИЙ ПЕРІОД

Сільське господарство України переживає період кардинальних змін, що носять глибоко об'єктивний характер і загалом невідворотний характер. Адміністративно-командна система заклала в колгоспно-рагоспну систему організації сільськогосподарського виробництва цілий ряд органічних недоліків. Вони добре відомі і ніким, власне, не заперечуються, оскільки довгі десятиліття лежали буквально на поверхні. Це, насамперед, майже повне відчуження від засобів виробництва та відстороненість від прийняття управлінських рішень, недостатня матеріальна зацікавленість і незначна економічна відповідальність працівників, знеосібленість оплати праці. До цього об'єктивно приєднуються складнощі управління виробництвом, породжені надто великими розмірами господарств, загально надмірною кількістю їх працівників при хронічному дефіциті реально зайнятих у виробничих ланках. Наслідком цього стало те, що, господарюючи на 43 млн. га угідь, з яких 32 млн. га складають орні землі, Україна, маючи за роки радянської влади певні досягнення, все ж таки не змогла стати в один ряд з країнами-лідерами сільськогосподарського виробництва.

Між тим майже 70% вітчизняних сільськогосподарських угідь є чорноземами, землями, якості яких нам, по-здоровому, заздрить кожний, хто працює на землі.

Біокліматичний потенціал українських ґрунтів цілком здатний

забезпечити виробництво 60 млн. т. зерна на рік, 6 млн. т. цукру, 4 млн. т. м'яса, 40 млн. т. молока та 1,5 млн. т. олії. При цьому для власного споживання цілком достатньо половини цих обсягів. Решта могла б стати предметом експорту, що, за зваженими оцінками спеціалістів, дало б змогу отримувати 19 - 20 млрд. доларів щорічно.

Цього проте не сталося. Середньорічне виробництво вищезазначених видів продукції за найсприятливіший для сільськогосподарства України період 1980-1990 рр., виділення величезних бюджетних коштів в рамках Продовольчої програми, складалося пересічно: зерна - 40 млн. т., м'яса - 3,8 млн. т.

А між тим декілька останніх Міжнародних продовольчих виставок-ярмарок відчать про стабільно високий, незважаючи на досить жорстку конкуренцію, попит на цілий ряд сільськогосподарських продуктів: зерно, цукор, яловичину, овочі, консерви, сухе молоко тощо. Щоправда для цього потрібний належний зовнішній вигляд, привабливу упаковку товарам. Однак цей бік справи фактично вже не є для українських експортерів надто складним завданням.

Отже справа за відтворенням і подальшим розвитком сільськогосподарського виробництва України.

Для виконання цієї програми, на нашу думку, перш за все необхідно створити сучасну систему соціально-економічних господарсько-виробничих відносин в аграрному секторі народного господарства. Мова не йде про компанію в найгірших традиційно командно-адміністративної системи: зміна однієї форми господарювання (колгоспно-радгоспної) на іншу (фермерську). Адже кожна організаційна форма має свої сильні й слабкі сторони. Так, фермерські господарства, при гранично високій мотивації праці, в сучасних умовах програють великомасштабним формам рівні організації праці. Цілком очевидно, що в ближчій перспективі при відсутності відповідної інфраструктури й недосконалому ринкових відносин, основним виробником сільськогосподарської продукції залишаться великі колективні формування. Це, однак, передбачає, що їх трудівники не повинні стояти осторонь процесу

обґрунтованої персоніфікації власності.

У сучасному світі економіки всіх розвинутих країн демонструють органічне поєднання різних форм господарювання.

Відтак основною засадою ефективної діяльності фактично будь-якої організаційної форми господарювання в Україні повинно бути почуття власності (підприємливості, ініціативності) незалежно від форм приналежності засобів виробництва. Практика останніх років показала, що вирішення цієї проблеми, яка, до речі, не лежить на поверхні, як, наприклад, проблема інвестицій, є досить складним завданням.

У цьому зв'язку особливого значення набуває ефективне використання багатого й плідного (але на сьогодні добре забутого) вітчизняного досвіду організації та регулювання українського селянського підприємництва. Найбільш швидко воно накопичувалося в період, окреслений в загальних рисах: початок поліпінських аграрних перетворень - кінець непу.

Тривалий час в радянській історіографії майже неподільно панувала точка зору щодо примітивності, стихійності та несистемності функціонування селянських господарств у колгоспний період. На нашу думку, це не відповідає дійсності.

Селянські господарства України традиційно існували в умовах короткого економічного визиску. Саме цей фактор, загалом безумовно негативний, який в кінцевому разі і визначав відносно низький технологічний рівень переважної частини селянських господарств, стимулював інтенсивне творення селянством досить різноманітних суспільно-економічних організаційних форм. З часом вони склалися в раціонально улаштовану систему самодіяльних селянських господарчо-економічних і громадських організацій. Доповнюючи одна одну, вони в сукупності істотно впливали на стан справ у дрібнотоварному селянському секторі сільського господарства України.

Головним її елементом стала розгалужена сітка фінансових кооперативних установ покликаних до життя добродійною ініціативою та підприємливістю трудового українського селянства. Вона була предтавлена двома видами кооперативних товариств:

кредитними та ощадно-позичковими. Нерідко вони об'єднувалися в спілки, що налічували пересічно 10-20 кредитних товариств. З'єднавши свої фінансові можливості, кредитні спілки організовували господарчі акції й компанії. Останні приносили значні економічні вигоди тисячам селян.

Іншою важливою частиною стала складна, достатньо широко розгалужена система сільськогосподарської кооперації, що в свою чергу складалася з багатьох спеціалізованих систем: м'ясо-молочної "Добробут", птахівничої "Кооптах", бурякосіючої "Бурякоспілка", садово-городньої "Плодоспілка", меліоративної, бджільницької, рибальської, виноградарської, насінневої, тютюнової, хмільярської, виноробної тощо. Поєднуючи, як правило, збуто-постачальницькі та найбільш доцільні в кожному конкретному випадку виробничі функції, спеціалізовані товариства на середину 20-х рр. набули ясних рис економічно ефективних і глибоко демократичних самодіяльних селянських організацій.

Особливе місце належало земельним громадам. До сфери їх діяльності відносилось немало виключно важливих аспектів функціонування селянських господарств, зокрема практичне вирішення питань землеустрою в конкретному насленому пункті, безпосереднє регулювання порядку землекористування, організації громадських сівозмін тощо.

Разом з кредитними та сільськогосподарськими кооперативними товариствами земельні громади організовували прокатні пункти техніки та реманенту, інкубаторів, розведення племінних тварин, виготовлення вогнетривких матеріалів для поліпшення протипожежної безпеки селянських жител, будівництва мітків, гребель, ставків.

Ще одним важливим елементом громадсько-економічної самоорганізації українського еліанства були комітети (товариства) взаємодопомоги. Особливе значення їх діяльність мала для маломісних селянських господарств. Комітети, як свідчать документи, ефективно використовували різноманітні форми й методи роботи.

Участь в роботі самоврядних організацій сприяла формуванню

активної громадянської позиції трудового селянства. Це йшло в розріз з планами творців тоталітарної системи, що активно формувалась в кінці 20-х рр. Недивно, що всі селянські самоврядні організації з початком "великого перелому" були ліквідовані.

Проте накопичений ними досвід роботи має не лише історико-пізнавальне, але й конкретно-прикладне значення. А д ж е безпосередній виробник повинен врешті-решт стати реальним господарем землі, який сам керує виробництвом, сам розпоряджається результатами своєї праці, а отже розвивається як особистість, разом з виробництвом піднімається на якісно нову сходинку як громадянин.

С.В.Кульчицький

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОМПАНІЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1933 Р.

У літературі нема вичерпної відповіді на питання про специфіку сільськогосподарських компаній у рік голодомору. Яким чином виходило від голоду українське село справилось з посівною компанією та жнивнами? Ми знаємо тільки, що добрий врожай 1933 р. припинив масовий голод і дозволив державі мобілізувати значно більшу кількість хліба, ніж у попередньому році.

Повноваження надзвичайної хлібозаготівельної комісії в Молотова закінчилися у січні 1933 р., коли в Україну приїхав на постійну роботу один з найближчих підручних Й.Сталіна П.Постишев. Він зайняв посаду секретаря ЦК КП(б)У і Харківського обкому, зберігши до наступного партійного з'їзду номінальні повноваження секретаря ЦК ВКП(б).

Найпершим завданням цього сталінського емісара було подолання кризи у сільському господарстві. Йшлося, однак, не про регулювання селян, які гинули голодною смертю саме у 1933 р. Мова йшла про організацію польових робіт силами голодуючих. Якраз у цьому Постишев виявив неабиякий організаційний хист.

Молотовська комісія до кінця січня 1933 р. вилучила з України

104,6 млн. пуд. хліба з урожаю 1932 р. В рахунок заборгованості по хлібозаготівлям була вивезена значна кількість фуражних насінневих фондів. На 25 січня республіка була забезпечена посівним матеріалом лише на 37% (1). На першому з участі Постишева засіданні політбюро ЦК КП(б)У (31 січня) було прийнято таке рішення, розіслане обкомам і райкомам у формі директивного листа:

“З 1.02 переключити всі основні сили на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної компанії.

2. Боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба” (2).

Вимога переключити “основні сили” на збирання насінневих фондів мала в собі певну невизначеність. На тому ж засіданні політбюро було прийнято додаткове роз’яснення: дозволити Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областям на період з 1 лютого по 1 квітня засипати 70% заготовленого зерна в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, до насінневих фондів, а решту здавати в рахунок плану. Однак становище з насінневими фондами на Півдні складалося так серйозно, що це роз’яснення скасували через кілька днів. Весь заготівельний хліб було дозволено залишити в колгоспах на насіння.

Постишев привіз з собою постанову “Про підготовку до сівби”, яку політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 27 січня. В ній передбачалося створити комітети по сівбі в головних зерновиробних регіонах країни на чолі з першими особами партійної номенклатури. Розібравшись на місці, Постишев визнав за доцільне створити комітет, а малочисельну комісію при ЦК КП(б)У з іншою назвою: комісія по керівництву збиранням насіння і проведенням засівних компаній. Комісія затверджувалася в такому складі: С.Косієв (голова), П.Постишев, В.Чубар, повноважний представник ОДПУ СРСР в Україні С.Реденс і наркомзем УСРР О.Одинцов.

Було очевидно, що вже випробуваними методами хлібозаготівель, які б жорсткі вони не були, поповнити насінневу

фонду не вдасться. Очевидно, через це Постишев звернув увагу на “вклад” в практику заготівель, внесений секретарем ЦК КП(б)У і Дніпропетровського обкому М.Хатаєвичем. 30 січня з ініціативи останнього Дніпропетровський облвиконком і обком партії прийняв постанову, якою заохочувалася нагорода за донос. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував 10-15% виявлених запасів (3). 17 лютого В.Чубар підписав постанову РНК УСРР “Про від засипки насінневих фондів” з таким пунктом: “Визначити за можливе тим, хто вкаже на захований хліб у ямах - видавати частину цього хліба в розмірі 10-15 процентів. Весь залишок зерна захованого колгоспниками, повертається на поповнення насінневого фонду, а знайденого в одноосібника - повертається на хлібозаготівлю” (4).

25 лютого 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про насінневу допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу”. Посилаючись на “несприятливі кліматичні умови влітку 1932 року”, які нібито призвели до втрати частини урожаю, постанова виділяла Україні насінневу позичку в розмірі 10,3 млн. пуд., в тому числі по колгоспам - 18,6 млн. пуд.

Телеграфного дозволу союзного уряду на використання в Україні розміщених державних запасів продовольства в розмірі 3 млн. пуд. Постишев домігся уже 19 лютого, майже за тиждень раніше постанови про виділення насінневої позички. Він спромігся також одержати трохи більше зерна для насінневих фондів і невеликі фуражні та продовольчі позички. Всього до кінця квітня республіка дістала 22,9 млн. пуд. насінневої позички, 6,3 млн. пуд. фуражної позички, 4,7 млн. пуд. продовольчої позички і 400 тис. пуд. продовольчої допомоги.

У другій декаді березня Постишев разом з Балицьким (який з грудня 1932 р. очолював ДПУ УСРР) здійснив поїздку по Київській області. Після поїздки обидва винесли на політбюро такі пропозиції по організації продовольчої допомоги: цілком припинити харчування за рахунок проддопомоги всіх працездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; розділити всіх госпіталізованих на хворих і

видужуючих, значно посилити харчування останніх з тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу (5). Таким чином, допомога голодуючим була позбавлена благодійності. Постишев відокремив "неперспективних" голодуючих, які вже не могли працювати, від тих, кого можна було відправити в поле.

Інколи в пошуках продовольчих та насінневих ресурсів місцеві власті вибирали в гуральнях доброякісну сировину і взамін давали перепріле зерно або морожену картоплю. Це - дозволялося. Але не можна було вилучати сировину без заміни, бо якщо гуральні недодавали в торгівлю горілки, ставився під загрозу касовий план. 13 березня було дано таку вказівку: "Категорично заборонити областям і районам вилучати з гуралень кукурудзу і ячмінь - без обов'язкової заміни відповідними сировинними ресурсами, що потрібні гуральням для виробництва" (6).

Постишев вимагав вжити заходів, щоб голодуючі селяни не з'їли насінневої позички. Такі факти траплялися або дорогою від елеватора до колгоспу, або при зберіганні зерна в колгоспній коморі. Обкоми і райкоми зобов'язувалися забезпечити найсуворіше, під збройною охороною, зберігання насіння. До цілодобової охорони колгоспних комор з насінням підключалися органи ДПУ, міліція, мобілізовані з міста комсомольці. Области повинні були надсилати в ЦК раз на п'ятиденку перевірені відомості про наявність засипаного насіння по кожному району з зазначенням прізвищ секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів, що відставали в засипці. Зерно, щоб його не їли голодуючі, змочувалося в гасі або пересипалося мідним купоросом.

На засіданні бюро Київського обкому партії з участю Постишева і Балицького, яке відбувалося в кінці березня, було визнано за доцільне призначити контролерами при сілках партійний і комсомольський актив, відряджений на посівну компанію з районів і області. За цим прикладом в усіх областях спеціально виділені властями довірені особи почали перевіряти кількість закладеного в борозну насіння.

Напрямок продовольчої допомоги, що виявився після поїздки Постишева і Балицького по районах Київської області

наспрямовано здійснювався на всій території республіки. Про це свідчить серія інструктивних листів М.Хатаєвича в райони Дніпропетровщини. Зокрема, 29 травня райкоми і виконкоми вержали лист з стандартним текстом: "Вашому району додатково відпускається продпозичка. Цього хліба повинно вистачити до перших днів збирання нового врожаю включно. Дозволяємо довести видачу на трудові дні працюючим на прополюванні до 400 г. Досягніть рішучого перелому на прополювальних роботах" (7).

Відразу після приїзду Постишев висунув гасло "Місто - на допомогу селу!" Всього у посівній і збиральній компаніях брали участь понад 300 тис. жителів міста. Мобілізованим на постійну роботу з 1 квітня встановлювався такий поїлок: 400 г хліба на день (200 г на утримання), 2 кг крупи на місяць (1 кг на утримання), 100 г цукру на місяць (200 г на утримання).

Українським військовим округам Постишев поставив завдання допомогти селу тягловою силою. Й.Якір відрядив на 15-20 днів 300 кавалеристів з кінями і запасом фуражу. Кавалеристів розділили між трьома областями - Дніпропетровською, Одеською і Харківською. Вони направлялися в колгоспи, де спостерігався найгірший стан з кінським поголів'ям, бригадами по 8-10 чол. на район.

Доля врожаю вирішувалася, як завжди, руками сільських трудівників, які були знесилені голодом і зневірені в колгоспах. Та ні бажали колгоспники працювати, чи ні - сталінську державу це мало обходило. Вона покладалася на примус. В грудні 1932 р. було встановлено паспортну систему для населення міст і новобудов. Після цього селяни раптом виявили, що не можуть продавати в містах без дозволу своєї сільради.

Жителів міст постанова про запровадження паспортів мало обходила. Той, хто мав паспорт, був у привілейованому становищі, хоч і не помічав цього. Зате селяни відчули свій безпаспортний статус відразу. Вони адміністративним способом прив'язувалися до примусово створених з їх же власного майна колгоспів.

Постишев повністю використав цей новий фактор

позаекономічного примусу для мобілізації робочої сили в екстремальних умовах. Розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня директори підприємств, за винятком кам'яновугільної промисловості, повинні були звільнити всіх колгоспників-відхідників. Вони зобов'язувалися так організувати справу, щоб колгоспники мали змогу позачергово придбати залізничні квитки для повернення додому.

Під час згадуваної вже поїздки з Балицьким по Київській області Постишев виявив, що в перші дні масової сівби в колгоспні роботи не виходило до половини працездатних. Він дав розпорядження Наркомзему республіки розробити положення про трудову дисципліну. 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У "Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах".

У преамбулі постанови підкреслювалося, що правила складені "в розвиток" статуту сільськогосподарської артілі. Проте зміст затверджених правил не мав нічого спільного з статутом будь-якої добровільної організації. "Жодний колгоспник, - проголошувалося в них, - не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади". Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам. Останній затверджувався райземвідділом і без дозволу цього органу не міг усуватися на посади. "Бригадир організує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, - вказувалося в правилах, - і на основі повної єдиноначальності розпоряджається всім їх робочим часом" (8).

Бригадири теж були "закріплені" і безправні перед радянським апаратом районної ланки. Радянський апарат повністю підпорядковувався парткомам. В сільському господарстві владні розпорядчі функції присвоїли собі обласні партійні комітети, а також надзвичайні органи ВКП(б) - політвідділи МТС і радгоспів.

Три роки господарювання в артілях привчили колгоспників розраховувати не на трудовні, а на те, що можна виростити на присадибній ділянці. А тепер у правилах підкреслювалося, що вони можуть працювати на своїй садибі "тільки у вільний від колгоспни-

робіт час". Та чи був вільний час? Розглянувши доповідь Постишева про хід весняної сівби, політбюро ЦК КП(б)У прийняло 30 квітня розпорядження організувати табірну роботу у полі з тим, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починали роботу вдосвіта (9).

Постишев повністю використав унікальну можливість шляхом відгодовування змусити працювати голодуючих селян в громадському господарстві. Як це робилося, ми вже бачили. Разом з тим він приклав величезні зусилля, щоб переконати колгоспників в тому, що продрозкладки більше не буде. Часто виступаючи перед ними, він доводив, що обсяг обов'язкових поставок хліба за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. вже відомий, держава більшого не візьме, і треба старанно працювати, щоб виростити урожай для самих себе.

Хоч у 1933 р. продрозкладку скасували і політику комуністичного штурму припинили, нова економічна політика не відновилася. Ленінський продподаток був натуральним тільки до грошової реформи 1922-1924 рр. Потім держава формувала потрібний їй продовольчий фонд закупками з ринку. Навпаки, сталінські обов'язкові поставки мали натуральну форму постійно, хоч зовнішньо зберігалася видимість купівлі-продажу (по цінах, встановлених державою цілком довільно). Відносини держави з колгоспників будувалися, як і за продрозкладки, на позаринковій основі. Позбавлені землі і засобів виробництва, об'єднані примусово в колгоспи, залежні від поставленого над ними начальства, прив'язані до колгоспів безпаспортним статусом, селяни були змушені виконувати "урок" у формі обов'язкових натуральних поставок.

Використовуючи певні аналогії, можна сказати, що безрозмірна розкладка утверджувала на селі, по суті, рабську працю, з найнижчою продуктивністю. Наслідком такої праці було дедалі більше скорочення тієї частки урожаю, яка доходила до амбару. Селяни тільки імітували працю, розмір втрат сільськогосподарської продукції був вражаючим. Заміна розкладки обов'язковими поставками дала їм впевненість у тому, що частина продукції

залишитися у них. Але перед тим, як задовольнити “власні” потреби, селянин мусив виконати “першу заповідь” (як назвав поставки державі генсек). Вирахування обов’язкових поставок йшло від біологічної (на пні), а не від амбарної урожайності. Селянам треба було сумлінно працювати, щоб звести до мінімуму втрати урожаю від поля до амбару, бо тепер вони втрачали своє. Така праця вже нагадувала не рабську, а кріпацьку. Безумовно, хлібопоставки були прогресом, але дуже відносним.

Державні поставки з урожаю 1933 р. становили 317 млн. пуд. (частка колгоспів - 80,2%, одноосібників - 8,3%, радгоспів - 11,5%). Колгоспи й одноосібники дали 281 млн. пуд. при плані 266 млн. Перевищення не являло собою результат зустрічних планів. Певну кількість хліба держава набула через зустрічну торгівлю дефіцитними промтоварами. Більшою виявилася натуральна плата за послуги МТС (у зв’язку з більшим, ніж передбачалося, урожаєм).

Хлібопоставки було виконано до початку листопада. За цей час заготовили хліба на 56 млн. пуд. більше, ніж з урожаю 1932 р. (хоч тоді заготівлі продовжувалися до лютого 1933 р.). Валовий збір (без затрат) становив 946 млн. пуд. і після виконання “першої заповіді” в господарствах лишилося близько 630 млн. пуд. При річній нормі 16 пуд. зерна на людину сільське населення потребувало 350 млн. пуд. На фураж і насінневий фонд залишалося орієнтовно 280 млн. пуд. зерна. Отже хлібний запас зводився до надзвичайним напруженням, без резервів. Постишев переконував Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насінневої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р. (10).

Те, що зробив Постишев в сільському господарстві у 1933 р. треба оцінити без емоцій. Він не мав ресурсів, щоб рятувати тих, хто гинув. Але тих, хто не гинув, він різними методами змушував працювати, і за працю годував. В умовах нескінченного потоку смертей, які не може осягнути людська уява, він справився із завданням, яке мав перед собою: вивести сільське господарство зі стану колапсу, відвоювати урожай 1933 р.

Дії Постишева в українському селі доводиться розглядати в контексті з діями його колег по сталінському політбюро - Молотова

Кагановича. Останні вилучили з села весь продовольчий запас хліба і покарали “боржників”, тобто переважну більшість селян, натуральними штрафами. Позбавлені продовольчих запасів, селяни не могли вижити. Загинули мільйони. Та загинули б усі, якби не Постишев. Байдужий до тих, хто вже був нездатний до праці, він допоміг вижити тим, хто міг працювати. Нагородою за виживання враз і була праця у колгоспі. Селян, які змушені були стати колгоспниками, привчали до такої праці терором і голодом.

Примітки:

- 1 Вісті ВУЦВК. - 1933. - 4 лютого.
- 2 Російський центр зберігання і вивчення документів навітньої історії (РЦЗВДНІ). - Ф.17, оп.26, спр.68. - Арк.107.
- 3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.338, оп.3, спр.299. - Арк.3.
- 4 Там же. - Ф.539, оп.11, спр.302. - Арк.28.
- 5 РЦЗВДНІ. - Ф.17, оп.26, спр.96. - Арк.107.
- 6 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.282. - Арк.58.
- 7 РЦЗВДНІ. - Ф.17, оп.26, спр.291. - Арк.257.
- 8 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.282. - Арк.142.
- 9 Там же. - Арк.204.
- 10 РЦЗВДНІ. - Ф.17, оп.26, спр.70. - Арк.162.

В.В.Анісімов

СТАТУТ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД В СТРУКТУРІ ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В 1921-1929 РР.

За реформою 1861 р. селяни отримали два нових інститути - сільську громаду і волость, як органи станового селянського управління, які одночасно відали господарськими і адміністративними справами. Сільські громади не скасували селянські поземельні союзи - земельні громади, а увібрали їх до

свого складу. Створення сільських громад мало на меті зосередити в них всю компетенцію сільського самоврядування для тимчасового захисту селян на перехідний період розкріпачення від сваволі колишньої поміщицької влади. Тимчасові закони, за якими утворилися сільські громади, не були замінені постійними нормами. Сільська громада, лишаючись водночас і адміністративною установою, і поземельним союзом, фактично виявилася неспроможною виконувати останню функцію.

Після встановлення в Україні радянського ладу земельні громади продовжили своє існування в системі поземельного устрою УСРР. Створені в нових історичних умовах з іншою метою, вони почали пристосовуватися радянською владою до завдань по державному регулюванню земельних відносин.

Якщо у дореволюційний час проблемою було відмежування компетенції сільської громади, як поземельного союзу, від сільської громади, як органу самоврядування, то нова влада, враховуючи минулий досвід, зробила спробу відділити від земельної громади, як приватно-господарського територіального (поземельного) союзу, функцію низової державної адміністрації. Останні були передані сільським радам та районним органам адміністративного (райвиконкоми, райземвідділи) та судового (райсудземкомісії) управління.

Націоналізація землі докорінно змінила статус земельних громад, перетворивши їх на своєрідний правовий інститут, тісно пов'язаний з усією системою радянського земельного права. Згідно ст.10 Земельного кодексу УСРР, право на трудове землекористування могло бути здійснено особою тільки у складі земельної громади. Проте ні кодекс, ні інші нормативні документи 20-х рр. не містило чіткого визначення поняття земельна громада, що вже тоді було причиною широких дискусій.

На практиці використовувався ланцюг: держава - земельна громада - землекористувач, де держава, як власник націоналізованої землі, відводила землю громадам, які, в свою чергу, надавали землю окремим особам, об'єднаним у двори, регулювали земельні відносини поміж ними та контролювали доцільність земельного

користування. Саме таким чином - через земельні громади - здійснювалося право на землю в Україні.

Оскільки, з одного боку, земельні громади в масі склалися з дрібнотоварних індивідуальних господарств, добровільно об'єднаних спільністю земельно-господарських інтересів, то їх слід віднести до приватно-господарських організацій. З іншого боку, земельні громади не були ні власниками, ні орендарями землі, а мали делеговану державою низку земельно-адміністративних обов'язків (надання та позбавлення землі членів громади, розпорядження земельними ділянками тощо), що наближало їх до організації публічно-правової. За ст.51 Земельного кодексу, в разі, коли земельна громада співпадала з кордонами адміністративної сільської одиниці, обов'язки виборних органів громади мав виконувати державний орган - сільська рада.

Отже, і в 20-х рр. також не було подолане одночасне поєднання в особі земельної громади функцій приватної організації, тому її слід розглядати як земельно-правовий інститут змішаного типу.

Керуючись у своїй діяльності як земельно-господарське об'єднання метою отримання прибутку, і, одночасно, метою успішного виробництва - як орган спеціальної земельної адміністрації, земельна громада в умовах радянського аграрного режиму являла собою напівдержавний орган регулювання земельних відносин, який розвивався на засадах самоврядування вільного вибору форм землекористування, в напрямку кооперації сільськогосподарського виробництва.

О.І.Ганжа

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І ДЕРЖАВА В ПЕРІОД "ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ"

Перемога сталінського угруповання в партійно-державному керівництві означала фактичний кінець непу. Сталін та його прибічники повернулися до реалізації ідей об'єднання селян в комуну, об'єднання всеосяжного і примусового. Селяни ж, які в

роки громадянської війни довели небажання колективізувати своє господарство, за роки непу змінили ставлення до цього питання. Саме тому цей період історії наповнений новим сплеском протистояння українського селянства і тоталітарної держави.

Приводом до кардинальної зміни політики по відношенню до селянства стала криза хлібозаготівель 1927/28 рр. Зі схожої кризи 1924/25 рр. держава вийшла за допомогою переважно економічних методів. Тепер Сталін визначив її як “куркульський страйк”, який необхідно було придушити будь-якою ціною. Першим виявом нової політики стали дії та висловлювання Сталіна під час його відрядження до Сибіру в січні 1928 р. У своїх виступах перед місцевим партійно-державним активом він поставив вимогу “зажадати від куркулів негайного продажу хліба по цінах встановлених державою” (1). Оскільки селяни відмовлялися продавати хліб по занижених цінах, “куркулем” ставав будь-який селянин, який ухилявся від такого “продажу”.

Таким чином, поняття “куркуль” могло поширюватися на кожного селянина. У разі відмови від негайного продажу хліба до нього могла застосовуватися стаття Карного кодексу, яка передбачала позбавлення волі на строк до 3-х років з повною або частковою конфіскацією майна. Тобто відмова від негайного продажу (т. зв. “приховування”) хліба розглядалось як спекуляційним.

Запропоновані Сталіном заходи для отримання хліба декларувалися як надзвичайні і початково розглядалися як тимчасові, тільки для подолання кризи хлібозаготівель. Застосування цих заходів дозволило заготовити в Україні в січень-лютий 1928 р. 70 млн. пуд. і тимчасово розв'язати кризу.

Однак на початку 1929 р. становище знову загострилося. Хоча влада пояснювала нове загострення становища виключно загибеллю значної кількості озимини, корінна причина приховувалася перш за все в самій політиці держави. Надзвичайними заходами можна було примусити селян здавати вирощений хліб, але тільки один раз, тому що наступного року селяни різко скорочували його виробництво. На 1 квітень 1929 р.

в УСРР було заготовлено 27 млн. пуд. жита і пшениці проти 200 млн. на цю ж дату 1928 р. Протидія селян послужила приводом для перетворення надзвичайних заходів 1928 р. в систему, тобто для остаточного переходу до хлібозаготівель за принципом продрозкладки.

Влітку 1929 р. було узаконено встановлення плану здачі хліба по селах і розкладку плану по окремим господарствам. Для бідних верств села запроваджувалася обов'язкова здача певної кількості товарного зерна державі (“тверді завдання”). За відмову від їх виконання сільським радам надалося право накладати в адміністративному порядку на ці господарства штрафи в межах п'ятикратного розміру вартості запланованого для здачі зерна. В разі неспроможності сплати підвищених сум штрафу майно селянина продавалось з торгів.

Розуміючи неминучість селянського опору, режим передбачив значне посилення реперсій. “Груповий опір” хлібозаготівлям, крім штрафних санкцій, тягнув за собою ще й звинувачення за ст. 57 та 58 Карного кодексу УСРР. А це загрожувало конфіскацією майна і депортацією у віддалені райони СРСР. Усього за цими статтями восени 1929 р. було “розкуркулено” і вислано 15 тис. селянських дворів (2).

Селянство все більш відверто висловлювало незадоволення, яке поступово преростало у протидію. Найчастіше селяни вдавалися до такої форми спротиву як приховування зерна. Спочатку зерно ховали в межах своїх господарств, але згодом, після початку застосування трусів на селянських подвір'ях, його почали приховувати в стогах сіна, ярах, лісах. Найбільшу активність, розуміло, виявляли заможні верстви селян. Але це, в міру своїх можливостей, робили й бідняки, й середняки.

Протидія селян мала ще один вияв - різке скорочення господарської активності. Змушені віддавати зерно майже за безцінь, під постійною загрозою “розкуркулення”, вони почали різко скорочувати виробництво. Особливо помітним це було в найбільш продуктивних господарствах. За період 1927-1929 рр. основні площі в цій групі господарств скоротилися майже вдвічі

при ще більш різкому зниженні товарної частини урожаю - з 25,1% до 14% (3). Щоб позбавитись куркульського тавра, який режим активно наставляв, селяни спішно почали проводити "саморозкуркулення". Вони відмовлялися від орендованої землі, переставали наймати робітників. Питома вага тих, хто користувався найманною працею скоротилася по групі найбільш заможних господарств з 75,3% у 1927 р. до 46,8% у 1929 р. (4). Влітку 1929 р. значного розмаху набув таємний забій худоби. З самого початку він мав неймовірний розмах, досягаючи катастрофічних розмірів. Селяни різали все - корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що січнева (1930 р.) постанова ЦВК та РНК СРСР загрожувала виселкою та конфіскацією майна за "хижацький забій худоби", в окремих місцевостях України він складав 75% від загальної кількості поголів'я (5).

Процес самоликвідації найбільш продуктивних господарств, що почався під тиском режиму, не міг не мати своїм наслідком прискорену деградацію селянського господарства в цілому. Але це мало хвилювало Сталіна, який розумів, що тільки таким чином він може довести "неспроможність" селян нагодувати країну. Це у свою чергу, мало обґрунтувати необхідність переходу до суцільної колективізації і перетворення селян на нових кріпаків.

Посилення економічного тиску зменшувало для селян можливості легального захиту інтересів і змушувало їх переходити до протиправних дій. Спочатку вони проходили на тлі надмірної викачки хліба з села і виявлялися у волинках та "бабських бунтах". Хвиля останніх на весні 1928 р. прокотилася майже по всіх округах республіки. Так, в с. Мостовому Первомайського округу юрба селян з навколишніх сіл, переважно жінки, чисельністю до 200, змусила уповноваженого районного партійного комітету та райвиконкому для "утихомирення" роздати їм близько 200 пуд. хліба (6). В с. Гвоздавка того ж округу жінки-селянки не дозволили вивезти заготовлене зерно. Аналогічні події мали місце ще в п'яти селах (7). Хвиля "бабських демонстрацій" охопила всі райцентри Мелітопольського округу (8). В листопаді 1929 р. масові демонстрації селян з вимогами до місцевої влади відмовитися від

насильницьких хлібозаготівель пройшли по селах Криворізького округу.

Опір селян не був лише пасивним. По селах України знову вивисся "червоний півень" - зброя селянських повстань усіх часів. Значно поширився також "тероризм". Так, якщо за одинадцять місяців 1928 р. було зареєстровано 305 випадків "терору" проти представників влади, то за цей же період 1929 р. ця цифра зросла до 1120 (9).

Небезпека подібних дій селян полягала не стільки в них самих, скільки в тому резонансі, який вони мали в суспільстві. Насамперед це торкалося впливу на настрої серед робітників та в армії. У відповідних до ЦК ВКП(б) партійно-державні працівники в кінці 30-х рр. неодноразово відмічали, що збори робітників на будь-яку тему неодмінно зводяться до питання про хліб. У виступах і запитаннях останніх все частіше лунала теза: "хліб у селян забирають, а робітники з голоду мруть" (10). Особливий протест у робітників викликав експорт хліба, що продовжувався.

Селянське невдоволення поступово проникало і в армію, що було найбільш небезпечним для режиму. Починаючи з кінця 1927 р. інформаційні зведення ДПУ і особливих відділів все частіше починають фіксувати випадки розмов серед червоноармійців з приводу можливих подальших подій і позиції, яку вони мають зайняти. В найбільш узагальненій формі вони зводилися до думки: "Незабаром повинно відбутися повсюдне повстання. Нас пошлють на придушення, але ми не підемо. Комуністи бажають придушити повстання, але їм це не вдасться" (11). Поступово ці розмови між собою переростали в більш активні форми невдоволення. У Тирасполі червоноармієць місцевого гарнізону підійшов до черги, яка стояла за хлібом і почав агітувати: "Все це відбувається з вини радянської влади. Треба щоб населення не боялося Червоної армії та виступало, тому що у випадку виступу вона стане на бік населення" (12).

За таких обставин селянське невдоволення, яке постійно йшло до висхідній, наприкінці 1929 р., переросло в збройні виступи. На жаль, змалювати повну картину того, що відбувалося в

українському селі взимку 1929/30 р., до цього часу нема можливості. У розпорядженні вчених є лише уривчасті відомості, які не дають узагальнюючої картини селянських повстань. Так відомо, що озброєний загін чисельністю до 200 чол. діяв в Антонівському районі Шепетівського округу. В Червоноповстанському районі на Одещині сформувалися повстанські загони, в яких одночасно приймали участь і червоні, і антирадянські партизани часів громадянської війни. Вони змогли навіть тимчасово встановити свою владу у селах Яськи, Троїцьке, Градениці (13). Однак це повстання було швидко придушене.

Найбільш запеклі сутички між селянами та урядовими структурами спостерігалися в Тульчинському, Могилів-Подольському та Вінницькому округах. Тут селянськими заворушеннями була охоплена територія 343 сілрад, радянська влада була ліквідована в 73 селах, ДПУ зафіксувало 81 збройний виступ селян (14). В Шепетівському окрузі в зіткненнях з селянами було вбито 15 представників влади, поранено 32 та побито 280 чол. Повсталі втратили вбитими та пораненими 49 чол., 104 чол. було побито та більш ніж 2 тис. заарештовано (15). Майже одночасно почалися хвилювання в Бердичівському окрузі, які були придушені тільки в квітні. Усього в кінці лютого 1930 р. хвилюваннями було охоплено 11 прикордонних округів. Селяни виступали під гаслами: "Нам не потрібна радянська влада, яка грабує селян", "Геть комуністів, які ведуть країну до погибелі", "Замінити сілради старостами". Повсталі розганяли сілради, озброювалися, виставляли пікеги, копали навколо сіл окопи.

Перед партійно-державною верхівкою країни знову зависла загроза громадянської війни. В таких умовах вона змушена була визнати ситуацію надзвичайною. Намагаючись хоч якось збити хвилю селянських виступів, влада, з одного боку, тимчасово зменшила тиск на селянство, а з іншого - вжила нагальні заходи з метою придушення селянських хвилювань. Зокрема, на Поділлі один з районів найбільш масового селянського руху - був посланий голова ДПУ УСРР В.Балицький. В його розпорядження, окрім частин НКВС, надавалися значні сили регулярної армії.

Однак селянський збройний рух кінця 20-х рр. не набув розмаху, що існував на початку десятиріччя. Перш за все, це було зумовлено

мінами, що відбувалися на селі. Протистояння різних верств селян, яке майстерно підтримувалося режимом, не зникло навіть під загрозою знищення самого селянства. Більш того, в деяких місцевостях, де протиріччя між селянами були найбільш гострими, біднота та наймити виказували тих, хто брав участь у заворушеннях. Ще одним фактором, який перешкоджав розмаху збройного опору, можна вважати завбачливі дії режиму, який завжди ставився з недовірою до селянства. До них, перш за все, слід віднести майже поголовне роззброєння селян, яке послідовно проводилося протягом 20-х рр. За цей час у селян була вилучена вся зброя, накопичена за роки громадянської війни, а також чисельська зброя. Це призвело до того, що в разі прямих збройних сутичок добре озброєним армійським частинами притистояли беззбройні селяни. Це кінець-кінцем й зумовило швидке придушення селянського збройного руху кінця 20-х - початку 30-х рр.

Примітки:

- 1 Сталін Й.В. Твори. - М., 1949. - Т.ІІ. - С.4.
- 2 Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С.60.
- 3 Сдвиги в сільському господарстві СРСР між XV і XVI партійними з'їздами: Сборн. стат. свідень по сільському господарству за 1927-1930 гг. - М.-Л., 1931. - С.13-14.
- 4 Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. - Вип. II. - Х., 1930. - С.92.
- 5 Державний архів Російської Федерації. - Ф.320, оп.1, спр.61. - Арк.56.
- 6 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.2643. - Арк.10.
- 7 Там же. - Арк.10-11.
- 8 Там же. - Спр.2751. - Арк.29.
- 9 Там же. - Арк.45; Свободная мысль (Москва). - 1992, №9. - С.71.
- 10 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.2643. - Арк.30.
- 11 Там же. - Спр.2751. - Арк.38.
- 12 Там же.
- 13 Кульчицький С.В. Вказана праця. - С.110-111.
- 14 Свободная мысль... - С.74.
- 15 Там же. - С.73.

ЗІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗЕРНОРАДГОСПІВ-ГІГАНТІВ

З кінця 20-х рр. радянське партійно-державне керівництво почало насаджувати в аграрному секторі виробничі й управлінські структури командного типу, сподіваючись за допомогою їх швидко збільшити виробництво продукції. Особливі надії покладались на зернові радгоспи-гіганти, що офіційно вважалися взірцем майбутнього комуністичного землеробства.

Здійснюючи комуністичну реорганізацію сільського господарства, сталінці намагалися ідеологічно обґрунтувати її. При цьому використовувались окремі уможлядні положення з творів В.Леніна з різкою антиселянською спрямованістю і догматичні тези марксизму про перемогу крупного виробництва над дрібним.

У скрутні часи громадянської війни країну годували одноосібні селянські господарства. Завдяки їм було подолано економічну рухливість, відновлено промисловість і транспорт. Організовані ж радгоспи й колгоспи мали дуже низьку продуктивність праці й відзначалися споживацьким характером.

Колективні господарства мали кращу землю в кількості, що перевищувала місцеву надільну норму в одному масиві, з родючішими ґрунтами, з добре виробленою в минулому ріллею. Багато колгоспів утворилося в колишніх поміщицьких садибах з великими плодовими садами, часом ще і з промисловим закладом - млином, рибним ставком тощо. Їм надавалися пільги в оподаткуванні, користуванні сільськогосподарським кредитом. Проте господарювали вони не ліпше, а часто-густо гірше від селянських господарств.

Як правило, врожаї в колгоспах були нижчими, ніж в селянських господарствах. Чимало колгоспів, що існували близько 10 років, так і не виплутались з розрухи часів громадянської війни. Такі господарства ледве зводили кінці з цінцями: в них не вистачало насіння, бракувало фуражу для худоби, члени колективних господарств жили злиденному побуті.

Дещо краще господарювали радгоспи, але й їхні виробничі

показники не перевищували селянських. Тут також спостерігалися симптоми безгосподарності: невміння поратися з великими земельними площами, запізнення з проведенням сільськогосподарських робіт, недбайливе ставлення до зібраного врожаю. Продукція радгоспів була низької якості й дорого коштувала.

Вищеперераховані недоліки не були таємницею для практиків спеціалістів-аграрників. О.Чаянов, М.Кондратьєв, П.Макаров та інші послідовники в Україні І.Коротков, К.Кононенко, К.Маньківський та ін. вважали, що організація державного землеробства у виробничих цілях була виправданою лише в умовах воєнного стану, за відсутності ринкового господарства. Це не означало, що вони були проти організації й розвитку великого землеробства. Проте бачили вони його не інакше як у формі добровільних кооперативних об'єднань селян-власників, при наявності розвинених ринкових відносин.

Головними критичними аргументами, що висувалися І.Сталіним і його прибічниками на адресу селянського господарства, були твердження про безперспективність останнього. Для дискредитації одноосібного землеробства використовувалися методи фальсифікації й політичної спекуляції. Так, в резолюції листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б) наголошувалося, що "гибель частини посівів та занижений урожай зернових "знову підтверджують відсталість та недостатню стійкість селянського господарства" (1). Частина вчених-аграрників не приривувались іншої думки.

Комуністичну реорганізацію сільського господарства сталінське керівництво розпочало з будівництва зернових радгоспів, які з політичних міркувань планувалося розташувати в районах, вільних від селянського землекористування. У такий спосіб передбачалося вирішити ряд завдань: освоїти нові масиви землі; збільшити виробництва зерна (лише в радгоспах до 100 млн. т); створити передумови для експропріації заможних селянських господарств. В основу була покладена відома ще з часів воєнного комунізму ідея організації виробництва зерна на фабричних

засадах. Тепер вона конкретизувалася в наступних принципах: 1) організація радгоспів-гігантів (в декілька тисяч гектарів); 2) вузька монокультурна спеціалізація господарства; 3) 100% механізація польових і транспортних робіт (2).

Світова практика землеробства знала лише декілька поодиноких прикладів організації й діяльності механізованих господарств-гігантів. Лани таких господарств значною мірою були забур'янені і давали невисоку врожайність. В умовах ринкових відносин вони були малоефективними. Найбільш продуктивною й рентабельною формою ведення великого землеробства зарекомендували себе в першій чверті ХХ ст., зокрема в Німеччині, господарства розміром від 100 до 1000 га., в яких зернове виробництво гармонійно поєднувалося з виробництвом кормів різними формами тваринництва (т. зв. інтегральне або комбіноване).

Тому в середині 20-х рр. керівники радгоспної системи виступали за створення в радгоспах комбінованого господарства. На додаток до рільництва й тваринництва вони пропонували будувати в радгоспах технічні підприємства (млини, олійниць, сироварні, гуральні тощо) для переробки сировини, виробленої в селянських господарствах. Комбінована індустріальна форма виробництва давала можливість найбільш повно використовувати всю сировину й продукти, страхувати господарство від стихійного лиха і ринкової кон'юнктури, забезпечувала йому максимальний прибуток (3).

На момент організації зернових радгоспів вже існувала створена О.Чаяновим теорія оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств. Згідно з нею укрупнення виробництва, якщо враховувати проблему рентабельності, не могло бути безмежним. При перевищенні певного розміру земельної площі різко зростають витрати на внутрішньогосподарський транспорт, а також послаблювалось господарське спостереження за польовими роботами, через що погіршувалася їх якість. Розроблена Чаяновим методика дозволяла визначити господарчо доцільні розміри будь-якого типу господарства. За підрахунками вченого, оптимальний

розмір зернорадгоспу знаходився в межах 2- 2,2 тис. га.

Таким чином, практика світового і вітчизняного землеробства, дослідження вчених-аграрників доводили авантюризм задуму сталінців будувати зернові гіганти. Проте це їх не зупиняло. Вони вважали, що за допомогою “революційного” насильства й ентузіазму можна подолати економічні закони й досягнути, здавалося б, неможливого. “Наш уряд - найпрогресивніший у світі, бо зрікся жодного фетишизму в практичній і прикладній науках”, резюмував з цього приводу голова ВУЦВК Г.Петровський на засіданні, присвяченому проблемам організації зернорадгоспів (лютий 1929 р.) (4).

Опрацьовуванням плану будівництва нових радгоспів займалося в травні - червні 1928 р. спеціальна комісія Політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з М.Калініним. За її дорученням два відомства - Держплан СРСР та Наркомзем РСФРР, склали свої варіанти проекту організації зернорадгоспів, які істотно відрізнялись один від одного. Опускаючи деталі, зазначимо, що за проектом Держплану будівництву радгоспів мусила передувати дворічна підготовча робота. Пропонувався інтенсивний тип зернового господарства в сполученні з тваринництвом. Проект Наркомзему передбачав форсоване будівництво радгоспів без підготовчої роботи. Наркомземівці пропонували створювати зернові господарства екстенсивного типу, з вузькою, монокультурною спеціалізацією (5).

Політичним прожектам Сталіна та його прихильників відповідав проект Наркомзему. Він був прийнятий за основу на засіданні комісії політбюро 8 травня 1928 р. Характерно, що тільки після цього політичне керівництво звернулося до відомих практиків та вчених-аграрників, поставивши їх перед фактом вживання проекту. Відкриваючи нараду, яка відбулася 16 травня 1928 р. за участю Сталіна і Молотова, Калінін, звертаючись до спеціалістів сільського господарства, заявив: “Більшовики вважають, що це можна зробити, а спеціалісти повинні підвести теоретичну базу та технічно це обґрунтувати”. В такій атмосфері відбувалась робота наради. Не заперечуючи концепцію зернової

фабрики, промовці, серед яких були О.Чаянов, М.Макаров, О.Дояренко, вважали, що реалізувати проект за 3-4 роки неможливо через нестачу відповідних кадрів та відсутність належного досвіду. Вони пропонували збільшити термін будівництва. Зокрема, Макаров пропонував спочатку організувати два дослідних радгоспи, а потім на ґрунті їх досвіду проводити подальше будівництво. На ці доводи М.Калінін відповів: "Коли ми увірвемося у цю справу, то отримаємо цим самим і досвід. І чим скоріше буде наш темп, тим більший досвід ми отримаємо" (6). С л у ш н і зауваження спеціалістів-аграрників йшли в розріз з волюнтаристськими планами уряду, а тому були відкинуті і незабаром з ініціативи генсека затавровані як антинаукові і класово ворожі.

Питання про організацію радгоспів-гігантів обговорювалося на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б). Головним доповідачем був М.Калінін. Пленум ухвалив проект форсованого будівництва зернорадгоспів, що, правда, збільшив термін його реалізації з 3-4 років до 4-5. Рішення пленуму законодавчо оформила постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р. (7). Вона проголосила створення Всесоюзного тресту зернових радгоспів (Зернотрест). На його правління покладалось здійснення програми будівництва радгоспів, керівництва їх виробничою діяльністю. Витрати пов'язані з функціонуванням Зернотресту, відносились на союзний держбюджет. РНК СРСР зобов'язувався кожного року виділяти йому для Зернотресту відповідні асигнування.

Для розробки загальних питань організації радгоспів і підтримання зв'язку Зернотресту з іншими відомствами, при президії ЦВК СРСР був заснований комітет сприяння під головуванням М.Калініна. В районах будівництва радгоспів цей комітет мав свої місцеві органи - комісії сприяння, які діяли при крайових, обласних та окружних виконкомах. 22 серпня 1928 р. комісія сприяння була утворена при президії ВУЦВК. Очолював її Г.Петровський.

Завершуючи аналіз проблеми відзначимо, що в процесі розробки проекту організації державних радгоспів-гігантів

сталінське керівництво ігнорувало світовий і вітчизняний досвід організації сільськогосподарського виробництва (в тому числі й великого), нехтувало рекомендаціями спеціалістів у визначенні розмірів і спеціалізації господарств. В своїй основі проект був авантюристичним і являв собою типовий приклад ідеологізації економіки.

Примітки:

1. Комуністична партія України в резолюціях... - К., 1976. - Т.1. - С.544.
2. РДАЕ. - Ф.7486, оп.3, спр.41. - Арк.41.
3. Галевиус Ф. Совхозы в перспективе // На аграрном фронте. - 1926, №4. - С.90; Комбинированные совхозы, как система крупного государственного сельского хозяйства // На аграрном фронте. - 1926, №9. - С.139-158.
4. Будівництво нових радгоспів. - Х., 1929. - С.10.
5. Богденко М.Л. Строительство зерновых совхозов в 1928-1932 гг. М., 1958. - С.26-28.
6. ЦДАВО України. - Ф.27, оп.9, спр.6. - Арк.30.
7. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза ССР. - 1928, №48. - Ст.421.

В.А.Гриневич

АНТИКОЛГОСПІНІ НАСТРОЇ В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ В УКРАЇНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Не викликає сумнівів, що сталінська колективізація та її грашні руйнівні наслідки - передусім загибель мільйонів українських селян під час голодомору 1932/1933 рр. - виступили останніми факторами, що зумовили низький моральний стан радянських військ, масові дезертирування та здачу в полон з початком радянсько-німецької війни.

Відчувши на собі злигодні радянської колгоспної системи,

українське селянство плекало надії на те, що новий режим скасує відновить приватне землеволодіння. Проте, як відомо, гітлерівці залишили колгоспи, вбачаючи в них найкращий засіб задля викачування продовольства з України. Отже, надії на зміну виявилися даремними. Грабіжницька, нелюдяна політика німецьких окупантів, що її вони проводили на українському терені наставила проти них основну масу селянства.

Піднявши зброю проти окупантів, український хлібороб наполегливо продовжував плекати надії на можливість ліквідації колгоспів. На цих настроях, між іншим, досить вдало “грало” комуністичне підпілля, активно поширюючи чутки про буцімтє існуючі наміри Москви скасувати після війни колгоспну систему.

З початком звільнення України від німецьких загарбників у 1943-1944 рр. Червона армія мобілізувала до своїх лав понад 3 мільйони чол., значну частину яких складали саме селяни. Останні зрозуміло, принесли в армію “антиколгоспні настрої”, свідчення про які відклалися в численних донесеннях політорганів частин з’єднань Українських фронтів.

Занепокоєне тривалим перебуванням значної частини українського населення під впливом антисталінської пропаганди радянське керівництво взагалі не довіряло цій категорії громадян. Тож не дивно, що за новим українським поповненням одразу встановлювався своєрідний політичний контроль: ретельна перевірка та “чистка” від “підозрілих та ворожих елементів” здійснювалися як з боку фронтових НКВС, так і з боку військової контррозвідки СМЕРШ. Чималу “допомогу” в цій справі надавали й політоргани. Згідно директиви №9395 від 16 травня 1944 р. політуправління 1-го Українського фронту політпрацівники зобов’язувались проводити “спеціальну” роботу серед особового складу частин і з’єднань з метою “виявлення настроїв у військах та інформування про них командування”. Партійний комсомольський склад частин мав відігравати у цьому основну роль: шляхом проведення індивідуальних бесід перші мали вивчати настрої своїх товаришів і доносити про них парторгу, комсору чи командирі взводу; ті, у свою чергу, мали інформувати командирів частини і замполіта; останній у письмовій формі мав доносити про настрої червоноармійців командирі дивізії і т.д. (1).

Серед т. зв. “ворожих висловів”, які постійно фіксувалися політорганами у цей період, антиколгоспні посідали одне з провідних місць. Досить часто червоноармійці у своїх розмовах надували доколгоспне життя селян. Так, рядовий 691-го артилерійського полку 237-ї стрілецької дивізії Степанів під час однієї з таких розмов говорив: “Раніше усього було багато і всім вистачало, а при колгоспному устрої і радянській владі нічого немає, населення голодує”. Згадуючи про колективізацію, солдати також негативно оцінювали останню й намагалися переконати себе в тому, що після перемоги над таким страшним ворогом повернення до старого бути не може. Характерні міркування з цього приводу висловив рядовий 135-ї стрілецької дивізії М.Кузнецов. “Колгоспи було організовано силоміць, шкідницьки, - заявив він під час однієї з розмов, - тому після війни вони існувати не будуть. Англія і Америка не дозволять щоб у нас існували колгоспи, які ведуть до збожіння”. “Після війни, - доводив своїм товаришам під час бесіди рядовий 68-ї стрілецької дивізії М.Єременко, - колгоспів не буде, бо вони не потрібні. Колгоспи не дали будь-якого ефекту” (2).

Слід зазначити, що під час боїв Червоної армії на території західної України, де суттєвим фактором виступала ОУН-УПА, політорганами час від часу фіксувалися висловлювання, які свідчили про зростаючі симпатії до ОУН саме через її антиколгоспне наставлення. Так, рядові С.Гармаш з Вінничини і А.Антонюк з Кам’янець-Подільщини (43-й стрілецький полк 106-ї стрілецької дивізії) говорили між собою про те, що “радянська влада зробила голодними Україну і Росію, бандерівці досягнуть свого” (3).

Своє роздратування з приводу можливого повернення доколгоспних порядків” червоноармійці висловлювали в досить різноманітних формах. Зокрема, політорганами 38-ї армії 1-го Українського фронту влітку 1944 р. були зафіксовані серед солдатів такі розмови: “Якого біса прийшла Червона армія нас визволяти? Що їй просив?” (791-й стрілецький полк 135-ї стрілецької дивізії, рядовий Сульженко).(4).

Переміщення бойових дій на терен іноземних держав сприяло посиленню антиколгоспних настроїв в Червоній армії. Неабияку роль у цьому зіграли порівняння навіть з такою відносно небагатою

країною як Румунія було аж ніяк не на користь Радянського Союзу. Причину такого прикрого стану речей червоноармійці-вчорашні селяни зрозуміли відразу. "Вихваляючи капіталістичну економіку Румунії, - зазначалося у підготовленому восени 1944 р. політуправлінням 2-го Українського фронту донесенні під красномовною назвою "Про вихваляння капіталістичної економіки окремими військовослужбовцями частин 2-го Українського фронту", - ворожий елемент основне вістря своєї антирадянської агітації спрямовує проти колгоспної системи ведення сільськогосподарства в СРСР" (5). Як приклади такої агітації в політдонесенні наводилися висловлювання червоноармійців: "Бачите як живуть румуни, які у них будівлі? Це тому, що тут немає колгоспів, а у нас при колгоспах народ гине від голоду" (рядовий А.Худоян); "Румуни живуть і харчуються добре, а також у будинках мають непогану обстановку. В магазинах у них теж всього достатньо і дешево, а в нашому тилу люди пухнуть від голоду. Тут одноосібник живе краще за наших колгоспників. Колгоспники замучили, розорили народ" (рядовий мотострілецької батальйону 170-ї танкової бригади Брикін) (6).

Марними виявилися сподівання мільйонів червоноармійців-вчорашніх селян на подяку з боку сталінського керівництва за численні жертви, що їх було ними принесено під час війни фашизмом. З поверненням радянської влади у визволені від німецьких загарбників райони радянська система повернулася усіма своїми атрибутами - репресивно-каральними органами колгоспами тощо. Замість сподівань на нове, щасливе життя довелося українському селянину вже вкотре пережити практично сталінського аграрного курсу, наслідком якого став новий голодомор в Україні 1946-1947 рр.

Примітки:

- 1 Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації - Ф.3533, оп.1, спр.181. - Арк.253.
- 2 Там же. - Ф.393, оп.9023, спр.23. - Арк.45.
- 3 Там же. - Ф.236, оп.2675, спр.81. - Арк.57.
- 4 Там же. - Ф.393, оп.9023, спр.23. - Арк.45.
- 5 Там же. - Ф.240, оп.2772, спр.116. - Арк.274.
- 6 Там же. - Арк.275.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО І ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА В УМОВАХ ГОЛОДУ 1946-1947 РР.

50-річчя третього радянського голодомору вимагає серйозного роздумування його справжніх причин. Як свідчить аналіз конкретно-історичного матеріалу, включаючи вперше залучені до широкого наукового обігу документи архіву МВС України, посуха 1946 р., яка раніше визначалася як головна його причина, фактично була лише приводом і добрим прикриттям репресій. Голодомор 1946-1947 рр. став логічним продовженням репресивно-тоталітарної політики сталінського керівництва.

Базуючись на диктаторських методах "видових оцінок врожаю", власті вилучали з села найнеобхідніші запаси зерна. При цьому важливе місце відводилось органам внутрішніх справ. На них покладалась неприродні функції контролю за хлібозаготівлями та виявлення тих, хто з точки зору владоможців їх саботував.

Методи повоєнних хлібозаготівель здійснювались за рецептами 1932-1933 рр. Це ще раз підкреслює штучний характер голодомору, який в першу чергу спрямовувався супроти селян.

В жовтні 1946 р. Сталін різко вказав на недопустимість зниження даних стосовно "біологічної врожайності в Україні". Це автоматично вело за собою збільшення планів хлібозаготівель. В реалізації цієї установки чітко прослідковується відкрито вороже ставлення до України, прагнення провчити її, кістлявою рукою голоду, винищити опозиційні настрої.

Вже в серпні 1946 р. до всіх облвиконкомів були направлені телеграми, в яких вказувалось, що невиконання планів хлібозаготівель буде жорстоко каратися, аж до застосування ст.54 (підривна робота у народному господарстві - термін покарання, який це називалося як застосування заходів соціального захисту - арешт та оголошення ворогом трудящих з позбавленням громадянства союзної республіки і Союзу РСР) та 54-14 (контрреволюційний саботаж, тобто свідоме невиконання ким-

небудь певних обов'язків чи свідомо нерадиве їх виконання менше одного року із конфіскацією всього майна аж до вищої міри соціального захисту - розстрілу).

У зв'язку з прийняттям 27 липня 1946 р. постанови Рад міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) "Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання" репресії стосовно проведення хлібозаготівель посилилися. Найменша провина розцінювалась як антидержавна акція. Вже влітку 1946 р. було засуджено більше 2 тис. чол.

Союзне керівництво, постійно посилаючи до України телеграми, наголошувало на тому, що головні причини невиконання плану хлібозаготівель полягають не у низькій врожайності, а в позиції колгоспників. Останні, з точки зору московських владомощців, набули дрібнобуржуазних рис в період ворожої окупації.

Виходячи з цього, голод став закономірним результатом посухи, після якої Україна мала забезпечити себе необхідним мінімумом продуктів, а партійно-державної стратегії в сфері аграрного виробництва, прагнення поставити в довоєнні жорсткі рамки покоління переможців.

Риси голодомору виявилися уже влітку 1946 р. У цей час в Україні голодувало близько 2 млн. чол. Проте, це були переважно міські жителі, які в силу певних причин не одержали хлібних карток і не мали елементарних запасів продуктів харчування.

На початок 1947 р. голодомор набуває відкрито виражені хворобливо-патологічних форм. На 1 квітня в республіці близько 800 тис. чол. хворіло дистрофією. На 1 червня кількість таких досягла близько 1,2 млн. чол., з яких значну частину складали діти та непрацездатні.

Жахливим супутником голодомору став канібалізм. Це особливо страшне явище для цивілізованої європейської нації, яке до первісних форм поведінки вперто заганяв комуністичний режим.

Прояви канібалізму в Україні пройшли декілька етапів. На початковому, фіксувалися випадки вживання в їжу померлих односельців, родичів, членів сімей. Дана форма канібалізму

струвалася переважно в січні-лютому 1947 р. З 19 зафіксованих випадків людодства, вживання в їжу собак та інших зоологічних виявів, лише 5 склали випадки вбивства родичів. Було зафіксовано 8 випадків вживання в їжу померлих родичів та їх дітей, 3 випадки вживання в їжу собак.

З початком весни 1947 р. помічається суттєве зростання числа вбивств з метою споживання. Спочатку переважало вбивство сусідських людей та далеких родичів. Незабаром правоохоронними органами були зафіксовані численні випадки вбивства цілих сімей. На 5 квітня 1947 р. в цілому по республіці було зафіксовано 75 випадків канібалізму. Жертвами в першу чергу стали діти та особи молодого віку.

Наступним етапом росту канібалізму стало його перетворення в джерело отримання стійких доходів. Вбивство та подальша реалізація людського м'яса стали одною з сфер злочинної діяльності. Найвищу активність виявляли ті, хто вже мав досвід канібалізму 1932-1932 рр. Всього ж за офіційними даними протягом першої половини 1947 р. в Україні було зафіксовано більше 120 випадків людодства.

В лютому-травні 1947 р. щотижнево за підписом міністра внутрішніх справ Т.Строкача на адресу першого секретаря ЦК ВКП(б) У Л.Кагановича, голови Ради міністрів республіки М.Хрущова, голови президії Верховної Ради Д.Коротченка та міністра внутрішніх справ О.Круглова направлялись спеціальні повідомлення про розкриті випадки людодства в республіці. Нещемірно після цього звучать висловлені у спогадах М.Хрущова звернення про те, що випадки людодства стали йому відомі лише після того, як першого секретаря Одеського обкому КП(б)У О.Кириченка.

Голод супроводжувався репресіями, які з точки зору керівників повинні були посилити "виховний вплив" на село.

Форми діяльності репресивно-карального механізму були різноманітними і включали в себе відповідні функції партійного апарату, які стосувалися членів ВКП(б), заходи громадського осуду, адміністративного впливу, виселення, переселення, заслання, примінальне покарання, застосування "найвищих засобів

соціального захисту” - себто розстрілу та конфіскації майна. Вказані форми діяльності репресивно-карального механізму в умовах голодомору набули особливого розмаху, що свідчить про їх цілеспрямованість та ще раз підтверджує його штучний, керований характер.

Партійні комітети регулярно розглядали справи тих керівників, які не виконували плани хлібозаготівель і приймали щодо них часто неправомірні рішення. За таких умов жорсткі рішення приймалися на всіх без виключення щаблях партійної ієрархії. Вони торкнулися навіть керівника республіканської партійної організації - М. Хрущова, якого з тавром “підозрілого елемента” було усунуто з посади першого секретаря ЦК КП(б)У. Це можна з усією впевненістю кваліфікувати як репресивну дію щодо нього. Лише щаслива випадковість дозволила йому зберегти життя.

Шалена хвиля репресій звалилася на керівників та спеціалістів господарств, їх не лише звільняли з посад, але й притягували до суворої відповідальності. Особливо небезпечною для них була відповідальність за “розкрадання” соціалістичної власності, яка за ст. 131 Конституції СРСР кваліфікувалася як дія ворогів народу. Часто елементарне зміщення з посади тягло за собою притягнення до кримінальної відповідальності.

Лише в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. судові органи республіки розглянули 1681 справу про злочини цієї категорії працівників. Фактично засудженим виявився кожен шістнадцятий з 26745 голів колгоспів республіки.

Часто на лаві підсудних опинялися вчорашні солдати, які після війни встигли пропрацювати на посаді декілька місяців. Із загальної кількості голів колгоспів, що були притягнуті до кримінальної відповідальності за 1946 р. та перший квартал 1947 р., 30,4% працювали на цій посаді від одного до двох років, 20,7% - до шести місяців, 34,5% - до одного року і лише 14,4% - понад два роки. Ціх учасники Великої Вітчизняної війни склали 70,4%.

Взимку та весною 1947 р., коли голод досяг апогею, а в селах стало надходити зерно, яким планувалось засіяти площі

сільськогосподарських культур, органам внутрішніх справ було ще раз наголошено на необхідність безумовного і рішучого виконання постанов Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про посилення охорони хліба: від 27 червня 1946 р. “Про заходи по забезпеченню збереження хліба, недопущення його розбазарювання, крадіжок і вивезення” та від 25 жовтня 1946 р. “Про забезпечення збереження державного хліба”. У відповідності з ними правоохоронним органам суворо вказувалось на необхідність застосування самих жорстких засобів, аби не допустити втрат.

На виконання цих документів Міністерством юстиції СРСР були дані вказівки судовим органам не затягувати розгляду вказаних справ на період більше 10 днів. До винних мав застосовуватися указ, прийнятий 7 серпня 1932 р., за яким формою судової репресії за крадіжку колгоспного і кооперативного майна визначалася найвища міра покарання - розстріл, з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі терміном не менше 10 років.

Важливим напрямком стала розробка законодавчих актів, які з точки зору керівництва держави більш реально відображали нові воєнні умови. Саме такі завдання покликана була вирішити творена на засіданні оргбюро ЦК ВКП(б) з ініціативи А. Жданова 1 березня 1947 р. комісія по розробці пропозицій про посилення заходів кримінального покарання за крадіжку державного та громадського майна. Робота комісії виходила з конкретних історичних реалій воєнного часу, прагнення ужорсточення режиму. Суттєвий вплив на неї справляв голодомор.

Правові акти, які регламентували покарання, вважалися застарілими і, з точки зору владомощців, не відповідали умовам воєнного часу та скасуванню 26 травня 1947 р. смертної кари. Наслідком роботи комісії стало прийняття 4 червня 1947 р. двох указів - “Про посилення охорони особистої власності громадян” та “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного громадського майна”. 5 червня вони з'явилися на сторінках “Правди”. Крадіжка, розтрата чи привласнення державного майна передбачали позбавлення волі терміном від 7 до 10 років,

розкрадання державного майна, здійснене повторною організованою групою чи в значних розмірах, вело за собою позбавлення волі терміном до 25 років з конфіскацією майна.

Крадіжки колгоспної власності, враховуючи її другорядного значення порівняно з державною, каралося дещо помірніше. Викрадення колгоспного, кооперативного чи іншого суспільного майна передбачало позбавлення волі терміном від 5 до 8 років з конфіскацією майна чи без неї. Така ж дія, здійснена повторною групою чи в значних розмірах передбачала позбавлення волі від 10 до 20 років з обов'язковою конфіскацією.

На фоні скасування смертної кари вказані дії повинні були компенсувати "найвищий спосіб соціального захисту" - ув'язнення у в'язницях існує в кримінальному кодексі покарання за крадіжки (мінімальний термін яких складав не 7 років, а 1 рік виправних робіт).

Розпочалися тотальні репресії проти тих, хто в голодний час намагався зберегти себе та свою сім'ю. На 1 жовтня по справах щодо розкрадання зерна було заведено 17015 кримінальних справ. З цей же час до судів передано 12643 справи, якими заслухано 8289 справ і засуджено 10062 чол.

Наведені факти свідчать про штучний, спровокований тодішнім партійно-державним керівництвом характер голодомору 1946-1947 рр. Воно нічого не зробило для допомоги голодуючому та вимираючому українському селу, а навпаки - збільшило експорт хліба за кордон і головне - небачено посилило злочинну репресивно-каральну діяльність.

В.І.Ілько, І.В.Ілько

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ЗАКАРПАТТІ: НОВЕ БАЧЕННЯ

З позицій сьогодення недостатньо досліджено проблеми аграрної історії Закарпаття повоєнного часу. Це особливо стосується колективізації сільського господарства, яка

здійснювалася тут у 1946-1950 рр., тобто після возз'єднання Закарпаття з Україною.

Недавнє розсекречення документальних матеріалів окремих фондів Державного архіву Закарпатської області та доступ до їх використання дають можливість дослідникам більш повно і правдиво показати умови і методи проведення колективізації в Закарпатті, розкрити її суть, дати належну оцінку.

Нові архівні джерела засвідчують, що у повоєнні роки керівництво Закарпатської області шукало нових, альтернативних шляхів колективізації шляхів розвитку сільського господарства. Зокрема, в жовтні 1950 р., перед партійними органами республіки ставилось питання про недоцільність проведення колективізації у гірських і передгірських районах краю. Для обґрунтування цього були наведені переконливі факти. Однак у Києві проігнорували пропозиції із Закарпаття. В краї почалося копіювання "досвіду" радянських районів країни.

В перші місяці народної влади селяни краю почали об'єднуватися в земельні громади, які стали тут найпростішою формою виробничих колективних господарств. Земельні громади, що виникли в процесі творчості селянських мас, у липні 1946 р. були підтримані і узаконені урядом України. Завданням земельних громад було: упорядкувати землекористування і впровадити нові технічні, агротехнічні заходи, організація користування пасовиськами, водоймищами, громадськими лісами, нагляд за правдивістю і правильною експлуатацією меліоративних споруд тощо.

Створення земельних громад було в основному завершено на кінець 1946 р. На цей час в області діяло 630 земельних громад, які охоплювали 109 тис. селянських господарств (1). Земельні громади організовували на добровільних засадах "супряги", тобто товариства, які об'єднували працю, робочу худобу і сільськогосподарський реманент селян. У 1946 р. нараховувалося 23 тис. супряг, що охоплювали 54 тис. безтяглових господарств (2).

В земельних громадах для ремонту інвентаря й сільськогосподарських машин було створено 127 ковалень,

відкрито 508 протруювальних пунктів, 493 зерноочисні пункти (7). В 1946 р. на Закарпатті діяло 9 машино-тракторних станцій, в обмолоті хліба працювало 52 молотарки МТС і на договірних засадах - 389 приватних, якими обслужено 65 тис. господарств (8). Було організовано дослідну сільськогосподарську станцію, меліоративне управління, ветлікарні і ветлабораторії, в Мукачеві відкрито сільськогосподарський технікум, у с.Добросілля в Берегівщині - школи механізації і ветеринарії.

Земельні громади в краї нагадували товариства по спільній обробці землі (ТСОЗ), які у 20-30-х рр. діяли у східних областях України. Земля тут знаходилася у приватній власності селян, які обробляли спільно. Така організаційна форма колективного господарювання в умовах Закарпаття могла стати перспективною, вона сприяла б розвитку селянсько-фермерських господарств.

Станом на березень 1947 р. в області нараховувалось 98 тис. господарств з кількістю землі до 2 га (71,5%), 31,5 тис. господарств - до 2,5 га (22,7%), 7,4 тис. господарств - по 5-15 га (5,4%) і 300 господарств - понад 15 га (0,4%) (5).

У липні 1946 р. керівники області з метою посилення тиску на заможне і середняцьке селянство запропонували республіканським органам ввести на Закарпатті натуральні поставки державі сільськогосподарських продуктів. За їх підрахунками, навіть при мінімального обкладення натуральними поборами господарств селян можна буде одержати в рік 6 тис. т. хліба, понад 1 тис. т. м'яса, 4 тис. т. сіна, що, в свою чергу, збільшить продовольчі ресурси області і дасть змогу скоротити ввіз сюди відповідної кількості хліба.

Хлібозаготівля на місцях здійснювалася уповноваженими представниками органів влади, чиновниками, які часто вдавалися до застосування насильства, свавільного вимагання продовольчих податку не тільки у заможних селян, але й у бідніших верствах населення.

Селяни всіяко опиралися натуральним поставкам державі своєї продукції. На зборах партійного активу в липні 1947 р. зауважувалося, що навіть комуністи виступали проти цих поставок

перед "несвідомих" називали голову сільради та секретаря парторганізації с.Антонівка, які не хотіли брати зобов'язання по ввізі молока. В таких випадках селян "проробляли" працівники партійних комітетів та органів державної безпеки, а декого і судили. Прокуратурі області вказували на пасивність щодо подібних громадян, на необхідність частіше застосовувати до них судові переслідування.

Перечинський окружком відверто сповіщав, що в с.Дубриничі навіть бідняки і середняки зайняли з опаскою і недовір'ям до колгоспу вичікувальну тактику. А в с.Копашньові, що на Хустщині, антиколгоспну агітацію проводили самі комуністи.

В силу ряду причин створити "з ходу" колгоспи на Закарпатті радянській владі не вдалося. 1946 р. влада спромоглася з великими труднощами створити лише 2 колгоспи - один в с.Есень (Яворово) Ужгородського округу, другий - в Росвигові (передмістя Мукачева).

Позаяк створення колгоспів на Закарпатті просувалося поволі з великими труднощами, керівники ЦК КП(б)У взялися за формування тут потужного адміністративного апарату з числа сталинськи настроєних елементів. Нестачу таких кадрів на місці мали доповнити відряджені сюди Києвом працівники. Вже до 1 вересня 1946 р. в Закарпатську область прибуло 2725 чол., з яких 134 направлялися за партійною номенклатурою на керівні посади. З того протягом 1946-1947 рр. було замінено 844 працівника номенклатури обкому КП(б)У (6). Після таких кадрових радикальних змін почалося "колгоспне будівництво". 1947 р. виникли колгоспи у Вишкові, Тячеві, Руському Полі, Н.Апші (Брові), Великих Лучках.

1948 р. колективізація в краї поступово набирала темпів. Влада часто вдавалася до силових методів проведення колективізації, порушуючи принципи добровільності. У грудні 1948 р. директор Ужгородського лісгоспу Єрмаков доповідав міністру лісового господарства УРСР, що уповноважені Ужгородського окружкому КП(б)У по колективізації тих, хто не бажає вступити в колгоспи, насильственным методом залучають до платної трудгужповинності по заготівлі і вивозу лісу" (7). Реакцією на

примусовий характер створення колгоспів були заворушення селян у багатьох селах.

Так, 27 січня 1948 р. у Великому Бичкові вранці на колгоспне поле вийшло до 100 чол., які розділили колгоспне поле колами межами на ділянки, що їм належали раніше. У зв'язку з цим секретар Рахівського окружкому КП(б)У Мащенко провів збори одноосібників, земля яких відійшла до колгоспу. На зборах П.Ткач виступила із заявою, що вона свою землю не віддасть і буде працювати тільки на ній. Її дочка Марія говорила: "Мій брат добровільно служив в Червоній армії, і ми з батьками радувалися і ось тепер дорадувалися. Прийшли, землю не дали, а навпаки забрали. Верніть нам землю назад, інакше буде революція" (8). Завершилася великобичківська драма тим, що й інші, їм подібні до десятка найактивніших селян було заарештовано.

Всього в 1948 р. на Закарпатті створено 115 колгоспів. В 1949-1950 рр. проводилась активна пропаганда колгоспного ладу. Обком партії організував поїздки сотні закарпатців "за досвідом" у колгоспи східних областей України (Київська, Запорізька, Вінницька), які після повернення розповідали на місцях про побачене. Існував і інший метод такої пропаганди - присвоєння звань Героя Соціалістичної Праці. Вчорашніх наймитів за "невтомну працю на колгоспній ниві" преса підносила в ряд "кращих людей" бригади, колгоспу, округу, області.

У ході колективізації влада постійно вдавалася до свого виправданого методу адміністрування чи відвертого насильства. В 1948-1949 рр. уповноважені Севлюського, Перечинського та інших окружкомів КП(б)У силою заставляли вступати в колгосп селян (Пушкіново, Великі Ком'яти, Хижа, Ворочово, Порошкове тощо). Подібні дії викликали невдоволення й опір селян, що зрештою призводило до нових і нових репресій.

Коли кількість колгоспників помітно зроста, почалися пошуки "куркулів", які "проникали" в ці колгоспи.

В 1949-1950 рр. партійно-державна машина всіма можливими методами здійснювала політику "ліквідації куркульства як класу" моральним тиском, податками, а коли й це не "допомагало"

конфіскацією майна, арештами, висиленням до Сибіру. Кого власті вважали до категорії "куркулів"? Критерії були більш ніж впливчати: спочатку такою ознакою виступала наявність понад 10 га землі, пізніше - 8 га, потім ще менше. Для тих хто землі мав менше, але все-таки виступав проти колгоспів, придумали назви "підкуркульник" або "агент куркулів". Це означало, що до "ворожих соціалізму" в селі міг бути віднесений практично будь-який селянин.

Наприкінці 40-х рр. антиколгоспні виступи селян з одного боку, репресії з боку властей не вщухали, а навпаки - посилювалися. Зокрема, "бабські бунти" проти колективізації відбулися у селах Ярива, Добронь на Ужгородщині. Селяни ніяк не могли примиритися з тим, що взяте від них до колгоспу майно, більше ніж належить.

У 1949-1950 рр. для "допомоги" в організації колгоспів у закарпатські села було направлено понад 550 комуністів. Ці комуністи віддані комуністичним ідеям люди довершили колективізацію. До кінця 1950 р. 546 колгоспів області об'єднали 94,3% селянських дворів, було усупільнено 94,4% орної землі (9). Колективізація бідняцько-середняцьких господарств завершилась. Проте форсування темпів колективізації не могло не позначитися на сільськогосподарському виробництві. Переважна більшість колективних господарств була економічно слабкою.

Місцеве керівництво не могло не бачити, що в гірських і передгірських районах Закарпаття створення ефективно діючих колективних господарств було неможливим. Цікавою тут є відповідна записка голови облвиконкому І.Туряниці та секретаря обкому І.Компанця на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова від 4 лютого 1950 р. "Про стан і дальший розвиток сільського господарства в гірських селах Закарпатської області", в якій аргументовано обґрунтовується недоцільність проведення колективізації у населених пунктах гірської зони. У документі, зокрема, зазначається: у ряді верховинних сіл орних земель так мало, що при колективізації всі вони підуть як прирізки до садибних ділянок колгоспників, а для колективного

господарства рільні майже не залишаться. Наприклад, в с.Негровець Волівського округу при залученні до сільгоспартілі всіх наявних господарств, потрібно буде додатково виділити до мінімальної норми присадибних ділянок 89 га (всієї площі було 101 га). Так що для громадських засівів залишалося 12 га.

У зв'язку з таким становищем, керівники області наголошували, що створення сільгоспартілей у гірських селах Закарпаття є недоцільним. Вони вважали за необхідне організувати тут колгоспно-кооперативні промисли по виготовленню різних виробів із дерева, а тваринництво перетворити у провідну галузь сільського господарства. Це був реалістичний погляд на перспективи розвитку господарства гірських районів краю. Прийняття цих пропозицій, безумовно, сприяло б більш гармонійному розвитку народного господарства області. Проте, як відомо, по даних пропозиціях нічого не було зроблено. У цих конкретних умовах на це важко було розраховувати, адже в області в 1950 р. у колгоспах, як згадувалось, об'єдналося 94,2% селянських дворів. Можна було відрепортувати про успішне завершення колективізації.

Примітки:

- 1 Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО). - Ф. II-1, оп. 1, спр. 47. - Арк. 83.
- 2 Там же. - Арк. 82.
- 3 Там же. - Спр. 144. - Арк. 99-100.
- 4 Там же. - Спр. 47. - Арк. 86.
- 5 Там же. - Спр. 144. - Арк. 86.
- 6 Там же. - Арк. 95.
- 7 Там же. - Спр. 1095. - Арк. 7.
- 8 Цит. за: Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було? - Новини Закарпаття. - 1993. - 6 травня.
- 9 ДАЗО. - Ф. II-1, оп. 1, спр. 1276. - Арк. 149.

РЕПРЕСИВНИЙ ТИСК ДЕРЖАВИ НА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Життєдіяльність українського села, цілком і повністю підпорядкованого центру, була суворо регламентованою. До колгоспів "спускалися" зверху й були обов'язковими для виконання жорсткі вказівки щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт: сіви, догляду за посівами, збирання врожаю. Вимагалось виконання, часто без врахування специфіки й агротехнічних умов регіонів, вказівок щодо використання сільськогосподарської техніки, методів обробітку землі тощо.

Позаконномічний примус, репресії у сільському господарстві застосовувалися дуже широко. Виявляла себе сталінська репресивна політика в регламентації організації діяльності колгоспів, примусі селян до праці в сільськогосподарських артільях, встановленні надмірних податків, неоплаті праці селян, забороні їх пересування, повному закріпаченні, виселенні за невиробіток мінімуму трудоднів. Найбільшим репресивним фактором були надмірні хлібзаготівлі.

До розрухи, нестатків, смутку й болю людей, які пережили шок війни і окупацію, додалася малосніжна з відлигами зима та посуха 1946 р., а в ряді південних областей - й посуха 1947 р. Влітку 1946 р. було мало опадів, більше - суховіїв. Зернові посіви й овочі в багатьох районах, особливо південних і південно-західних, загинули. Колгоспи нерідко збирали менше, ніж засівали. У дещо кращій ситуації перебувала Західна Україна, хоча в ряді її районів так був неврожай.

Неврожай, викликаний несприятливими кліматичними умовами, мав би звернути увагу вищого керівництва на селянство, але опинилося під загрозою голоду. Та навпаки, верхівка влади почала посилено вимагати з села поставки хліба, прагнучи примати з України хліб за розрахунками не реального врожаю, а

“біологічного”, тобто спрогнозованого ще “на корені”, постановою Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У “Про план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по областях” від 4 липня 1946 р. колгоспи повинні були здати 160405 тис., селянські господарства - 26046 тис., радгоспи - 12600 тис. пуд. зерна (1).

Валовий збір зерна 1946 р. зменшився майже на 130 млн. пудів (2). Але на прохання знизити заготівельний план центру не відгукнувся.

Постійно перебуваючи під пресингом московського центру, ЦК КП(б)У вживав найсуворіших заходів до українського села для забезпечення максимальної здачі зерна державі. Постановою Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 17 серпня 1946 р. обов'язковий план зернопоставки 13 областям було збільшено на 100% (3). Але зібраного зерна для виконання завдань центру не вистачало. Через його відсітність, неврожай овочів, невидачу хліба колгоспникам на трудодні почав поширюватися голод. 5 жовтня 1946 р. Й.Сталін надіслав М.Хрущову телеграму, якою вимагав “вжити рішучі заходи для ліквідації відставання хлібозаготівель, затвердити п'ятиденні завдання по здачі хліба державі для кожного колгоспу й радгоспу і забезпечити виконання цих завдань” (4).

Причину повільного надходження хліба з українського села центральна влада вбачала не у відсутності зерна, а в поганій роботі керівних та низових партійних органів, підступних діях “ворогів народу”. Й.Сталін і А.Жданов 26 листопада надіслали М.Хрущову і Д.Коротченку директиву з настійною вимогою посилення хлібозаготівель, в якій підкреслювалося: “В ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот й очистку зерна, заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі” (5).

ЦК КП(б)У на виконання директив центру приймав постанови по кожній області окремо з вимогою обов'язкового їх виконання. На засіданнях політбюро ЦК КП(б)У це питання також було основним. Керівництво України регулярно інформувало “вождя” про виконання хлібозаготівельних планів.

Тиск московського центру не припинявся. Телеграмою

директивою від 1 грудня за підписом Й.Сталіна Рада міністрів УРСР знову вимагала від М.Хрущова здати державі продовольче і крахмале зерно (6).

На вилученні хліба працювала ціла армія уповноважених різних рангів. На місця направлялися вказівки райкомів партії про те, щоб ставити біля кожної молотарки “по 2 чоловіка, які позмінно відповідають перед райкомом” й прямо з поля вивозити хліб.

Про те, що боротьба з “саботажниками” була не просто порожньою погрозою, свідчать такі дані: в період хлібозаготівель у 1946 р. обкоми та райкоми партії притягли в Україні до партійної відповідальності 6029 чол., багатьох з них було віддано під суд.

Нерідким явищем було знущання з селян, побиття їх представниками районної та сільської влади. Секретар сільради Устя Снятинського району Станіславської області забив цвяхами двері хати біднячки М.Рожко і повісив на них оголошення, що за невільний вхід до своєї хати вона буде принягнута до відповідальності.

Злидні, голод, репресії, непосильні податки на присадибні ділянки, хвороби гнали колгоспників у міста. В деяких колгоспах відтік доходив до 100 чол. “Хліба колгоспникам не дають ні грама, а раз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й везуть на Баглей. Люди вже від'їжджають в різні сторони”, - так характеризував це явище колгоспник с.Кринички Криничанського району Дніпропетровської області В.Перепотський (7). За 1946 р. чисельність працездатних жінок та підлітків до 16 років, враховуючи на заборону виїзду, зменшилося в селах України на 3,9 тис. чол. Особливо великий відтік селян був взимку 1947 р. Люди йшли, в основному, до Західної України.

Колгоспники терпіли від репресій за невиконання мінімуму трудоднів. Таке явище поширювалося через зловживання у врахуванні трудоднів, неоплату праці, прагнення людей заробити на прожиток не в колгоспах, а іншим способом.

В УРСР мінімум для дорослих колгоспників складав 120 трудоднів, для підлітків з 12 річного віку - 50 трудоднів. Осіб, які не виробляли такого мінімуму, не працювали - засуджували,

виселяли з колгоспів з конфіскацією присадибних господарств, прирікаючи на загибель. Однак люди не бажали працювати задарма, адже були слабі, виснажені. "Гнати на роботу" - цей вираз увійшов з тих часів до лексики селян-колгоспників. У 1947 р. "злочини" такого роду, що кваліфікувалися як "паразитичний спосіб життя", було засуджено 22,2 тис. чол.

Невиконання планів хлібозаготівель спричиняло й мізерну оплату трудоводня. В 1946 р. колгоспникам України на трудоводню середньому було нараховано по 257 г зерна і 64 коп. грошей. Однак у багатьох колгоспах ці цифри були значно нижчими. 365 колгоспів зерна на трудоводню не видали, 2767 колгоспів не видали грошей. Колгоспники, виробивши багато трудоводнів, голодували. Опухали, голодували й помирали їх діти. У більшості це були вдови і діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни.

Незважаючи на жорсткий ідеологічний і репресивний тиск, що "заставляв" селян здавати все вирощене, план-продрозкладка 1946 р. вдалося виконати лише на 62,4%.

Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли. За вказівками зверху селяни змушені були здавати зерно з власних підсобних господарств. 1946 р. план здачі цього роду поставок становив 3 млн. пуд.

Ведення підсобного господарства в селі обмежувалося. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалося як "пережиток капіталізму". Згідно з законом про сільськогосподарський податок, оподатковувалася кожна тварина, дерево. Селяни-колгоспники та одноосібники повинні були сплачувати податок з реалізації всіх культур, вирощених на присадибних ділянках.

Репресивна політика держави особливо вражаюче виявилася у дискримінаційних заходах з позбавленням гарантованого постачання селян хлібом за картками. У вересні 1946 р. центральною владою було заборонено будь-яке збільшення встановлених норм постачання продовольства за картками, а також збільшення норм і лімітів всіх видів додаткового продовольчого постачання.

За постановами Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 червня та 18 жовтня 1946 р. про заходи з економії у витраченні хліба, згідно

відповідних республіканських рішень, в Україні було позбавлено сільських картки 2892,1 тис. чол., які проживали в сільській місцевості. Якщо у містах за картками в жовтні 1946 р. постачалося 868,0 тис., то на селі - всього 700 тис. чол. (8). Місцеві ресурси, увагу на використання яких спрямувало центральне керівництво, були ще раніше висмоктані повністю.

Сільське населення, не витримуючи репресивного тиску, чинило спротив владі. Серед тих, хто активно відстоював інтереси колгоспників, нерідко виступали демобілізовані фронтовики. В західних областях республіки політичні й збройні акції проти сталінської політики пограбування села і колективізації вели загони УПА.

Вилучення насильницьким методом хліба, інших продуктів, реквізиція та вивіз зерна з України - політика пограбування села тоталітарною державою - прирікла населення республіки й найперше - сільське на масовий голод 1946-1947 рр. Голодоморне лихо забрало понад 1 млн. людських життів, в більшості своїй хліборобських.

Примітки:

- 1 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.929. - Арк.4.
- 2 ЦДАВО України. - Ф.2, оп.7, спр.3659. - Арк.4.
- 3 Там же. - Арк.2.
- 4 Там же. - Спр.3731. - Арк.11-12.
- 5 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.23, спр.3431. - Арк.53-54.
- 6 ЦДАВО України. - Ф.2, оп.7, спр.3731. - Арк.120.
- 7 ЦДАГО України. - Ф.1, оп.23, спр.4961. - Арк.13.
- 8 Там же. - Оп.6, спр.949. - Арк.52.

І.М.Лубко

М.ХРУЩОВ - ІСТОРИЧНА ЗАКОНОМІРНИСТЬ ЧИ СОЦІАЛЬНА ПОТРЕБА?

Доба "великого десятиріччя", характер того часу, неординарна особливість лідера, аналогія з сьогоденням - все це ще довго буде

викликати науковий і суспільний інтерес до цих проблем.

Епоха М.Хрущова має свій стиль і колорит, вона багато в чому не схожа на смутні часи сталінського правління і на період нестабільності після його відставки.

Оцінюючи нинішню ситуацію в аграрному секторі економіки, мимоволі виникає спокуса провести паралель з подіями середньої 50-х - початку 60-х рр. нашого століття. Їх об'єднує характерна спільна риса - хронічна криза сільського господарства та необхідність пошуку шляхів її подолання.

Сталінська диктатура наклала тавро на долю селян, називаючи їх "покидьками". За їх рахунок держава провела індустріалізацію, забираючи за безцінь вирощені врожаї. Організація колгоспів позбавила селян головного - землі. Масові розкуркулювання, а потім депортації на північ близько 1 млн. чол., усупільнення 100-тисячних посівних площ - ось наслідки "великого перелому" тільки в Україні. Встановлення паспортного режиму перетворило селян на звичайних кріпаків.

У 1949-1953 рр. централізація керівництва сільським господарством досягла апогею. Колгоспне життя регулювалося "Примірний статут сільськогосподарської артілі" 1935 р., в одному з пунктів якого говорилося про те, що артіль приймає до точного виконання плани сівби, підняття парів, міжрядної обробки, збору молотьби і оранки на зяб, а також план розвитку тваринництва (1). Дійшло до пароксизму, найвищими партійними інституціями регламентувалась ... кількість снопів в полукупках та відстані в метрах між ними. І то одноманітно для всіх сільськогосподарських зон України. Керівники колгоспів стали справжніми заручниками адміністративно-командної системи, об'єктами свавільних численних стягнень, погроз передачі до суду тощо. Ні про економічне господарсько-економічну самостійність, свободу вибору, органічне колгоспного управління думати не могли. Колгоспам буквально перекидали дихання нескінченними директивами і розпорядженнями. Наростаючий розпад сільського господарства наочно продемонстрував, що господарювання з-під примусу в кінцевому разі безперспективне.

Сталінізм не міг існувати без брехні. Але, напевно, в будь-якій сфері суспільного життя брехня не була такою мерзотною, як в аграрній. Реальність початку 50-х рр. - це злиденні колгоспи, спустопорожніми трудовднями, це фактичний голод в ряді районів Поволжжя, перманентні черги за хлібом в містах.

Солодкі заяви Сталіна і його оточення про запаморочні успіхи сільському господарстві були знущанням над здоровим глуздом, демонстрували перетворення країни в "королівство кривих дзеркал", абсолютну неспроможність керівництва СРСР змінити становище.

І все ж історія зробила правильний вибір. Реальні потреби того часу потребували докорінних змін. Напівзруйновані села, технічно відстала промисловість, дефіцит житла, низький життєвий рівень населення, мільйони в'язнів в тюрмах та концтаборах, ізоляція від цивілізованого світу - все це об'єктивно вело до наростання потреби в радикальних змінах і, насамперед, зміні політичного режиму. Можливості взяти цей тягар на свої плечі вистачило тільки у Микити Хрущова (2).

Смерть диктатора, здавалося б, відкрила шляхи реформам. Але криза влади, яка була викликана боротьбою за "придане", суспільна невпевненість, яку важко було змінити - все це вплинуло на прийняття політичних рішень.

Поштовхом в цьому процесі відіграла справа Л.Берії, яка примусила інших членів, так званого "колективного керівництва", серйозно замислитись про гарантії особистої безпеки. Існуюча політична система відбору, яка була заснована на виявленні "ворогів народу", такою гарантією служити не могла: потрібна була реформа політичного життя, яка б страхувала від можливості фізичного знищення. Так почався дрейф в сторону лібералізації політичного режиму (3).

Проте говорити про зміну політичного курсу було ще занадто рано. Теоретично, нове мислення могло прийти тільки ззовні або внаслідок еволюції попередньої влади. Але на практиці новий курс не вдалося проводити вихідцям із старої командної системи. Внаслідок цього випадку і мови не могло йти як про докорінну

реорганізацію, так і про створення нової економічної та політичної моделі. Реальною була тільки заміна окремих елементів попередньої концепції розвитку.

Поняття “реформування” прийшло в радянську політичну лексику набагато пізніше, те ж, що пропонувалося М.Хрущовим мало назву “революційних перетворень”. Проте його починання не ставили за мету здійснити реформування всього суспільства, вони обмежувалися лише зміною деяких елементів його структури, щоправда інколи досить важливих (4).

Зрозуміти й осмислити діяльність М.Хрущова складно. Але беззаперечним є те, що саме він зважився сказати правду про сталінські злочини, взяв курс на відновлення реального суспільного життя і насамперед - гуманізацію суспільства.

Вперше за останні роки був зроблений крок назустріч людині, а не від неї і не поверх неї. Процес ішов, незважаючи на притаманні йому внутрішні протиріччя. Він не отримав хоча б відносного завершення, проте це ніяк не применшує його внутрішню значимості (5). Неоднозначність оцінок ефективності державної політики М.Хрущова цілком зрозуміла. Але безсумнівним є те, що в ній чітко були окреслені соціальні пріоритети та реальна спрямованість на їх реалізацію. Але чи не це є визначальним критерієм діяльності політичного лідера?

Примітки:

- 1 Рішення партії та уряду по господарським питанням. - Т.2. - М. 1967. - С.522.
- 2 Бурлацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету. - М. 1989. - С.10.
- 3 Зубкова Е. Реформы Хрущова: культура политического действия // Свободная мысль. - 1993, № 9. - С.98.
- 4 Яковлев А. Его время - это время надежд и долгожданных перемен // Культура. - 1994. - 23 апреля. - С.3.
- 5 Буртин Ю. Шаги к человеку // Октябрь. - 1987, № 8. - С.67.

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ “ЩОРІЧНИКА ЗА АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ”

Послаблення тоталітарного режиму в СРСР у другій половині 90-х рр. сприяло подальшому розвитку історичної науки, росту її авторитету на міжнародній арені. Одним із доказів цього є проведення в СРСР сесій симпозиуму з питань аграрної історії Східної Європи.

Перша його сесія відбулася наприкінці 1958 р. у столиці Естонії на базі Інституту історії АН Естонської РСР. Важливу роль у його підготовці відіграла ініціативна група провідних фахівців Інституту історії АН СРСР (В.Яцунський, В.Пашуто, І.Костюшко та ін.), а також історики союзних республік, у тому числі й Української (М.Лещенко - Інститут історії АН України, Д.Похилович - професор Львівського університету та ін.).

Організатори симпозиуму розраховували, що його робота матиме важливе значення не тільки для подальшого дослідження аграрної історії Східної Європи, але й розроблені на підставі вислуханих доповідей та повідомлень рекомендації втілюватимуться в життя в процесі перебудови сільського господарства в країнах соціалістичної співдружності. При вивченні аграрних відносин у Східній Європі, перш за все в межах СРСР, ставилася мета встановлення як загальних закономірностей, так і регіональних особливостей, властивих не тільки окремим країнам, республікам, але й їх регіонам.

У зв'язку з тим на засідання сесій виносилися як проблемні, так і тематичні регіонального характеру доповіді, які доповнювалися повідомленнями та виступами. Тому більшість сесій мали певне проблемне спрямування, що, без сумніву, сприяло продуктивній їх роботі. З обговорених на сесії питань приймалися на заключному пленарному засіданні рішення та визначалася проблематика наступної.

У цілому на сесіях симпозиуму не тільки доповідалися результати досліджень, але й накреслювалися перспективи подальшої роботи у вивченні проблем аграрної історії. Симпозиум став серйозною школою виховання істориків-аграрників. Протягом часу з часом він став втрачати східноєвропейський характер, обмежувався межами СРСР, а на останніх сесіях все більше відводилося в його роботі місця аграрній проблематиці східноєвропейських регіонів. Відбулися навіть зміни у його назві. З XVI сесії (Кишенів, 1976 р.) він став називатися "Симпозиум з аграрної історії", а з XVIII (Воронеж, 1980 р.) - "Всесоюзним симпозиумом з вивчення проблем аграрної історії". З 1958 до 1991 р. відбулося 23 сесії симпозиуму (з першої по дев'яту (1966 р.) вони відбувалися щорічно, після через два роки). Проводилися вони переважно на базі республіканських академій наук та провідних університетів, відомих своїми спеціалістами з проблем аграрної історії.

Матеріали сесій симпозиуму публікувалися в збірниках "Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы" (I-XV сесії), "Материалы по истории сельского хозяйства СССР", тематичних публікаціях, у всесоюзних журналах. Найбільш повну картину обговорюваних на сесіях питань дають програми засідань і тези доповідей та повідомлень.

На підставі цих публікацій можна дійти висновку, що починаючи з першої і до останньої сесії, українські історики-аграрники приймали активну участь у роботі симпозиуму. Найбільше доповідей і повідомлень вони подали на XVI сесію (II) найменше - на XVII (Ростов, 1978р.), на якій українська тематика була представлена лише однією доповіддю В.Маркіної та повідомленням І.Реви. Найбільш активними учасниками симпозиуму були М.Лещенко (Інститут історії АН УРСР), В.Маркіна (Київський державний університет), Д.Похиленко, Ю.Гросман, В.Інкін (Львівський університет), С.Секеринський (Сімферопольський педінститут), О.Боровий та О.Коцієвський (Одеський кредитно-економічний інститут).

Виголошені українськими істориками-аграрниками доповіді та повідомлення в основному стосувалися різних питань розвитку

відносин на селі в XVI-XX ст. Однак загальноукраїнські проблеми віднімалися лише у виступах І.Бойка (XVI-XVII ст.) та П.Панченка (40-80 рр. XX ст.). Основна частина доповідей та повідомлень була присвячена різним аспектам аграрної історії окремих регіонів.

Розвиток фільваркових господарств, зміни в селянському землекористуванні, повинності селян на користь феодала й держави, місце сільської общини в громадському устрою прикарпатського села XVI-XVIII ст. віддзеркалилися у доповідях і повідомленнях львівських дослідників (В.Грабовецького, Ю.Гросмана, В.Інкіна, Я.Ісаєвича, Я.Кіся, Я.Мельничука, В.Пірка). Зміни в аграрних відносинах цього регіону в XIX - на початку XX ст. порушувалися в доповідях та повідомленнях І.Васюти, С.Злупка та Ф.Стебля. Питанням аграрних відносин Буковини були присвячені виступи Г.Кожолянка, а Закарпаття (кінця XVIII - початку XX ст.) - І.Шульги та В.Задорожного. Можна сказати, що цей регіон найбільше представлений на сторінках "Щорічника з аграрної історії Східної Європи".

Аграрна історія Правобережної України XVI-XVIII ст. найбільше представлена у доповідях і повідомленнях В.Маркіної, Д.Похиленка, М.Крикуна, А.Перковського та Т.Брянцевої, XIX ст. - початку XX ст. - О.Барабою та М.Лещенка. Необхідно зазначити, що виступи останнього переважно стосувалися реформи 1861 р. й розвитку капіталістичних відносин в українському селі в пореформений період.

Розвиток аграрних відносин у степовій частині України та в Криму наприкінці XVIII - на початку XX ст. були в центрі уваги І.Бойка, А.Бачинського, О.Борового, О.Дружиніної, Ф.Кунцевича, Г.Липовської, М.Максименка, Р.Попової та С.Секеринського.

Наведені вище факти дозволяють стверджувати, що робота симпозиуму з аграрної історії Східної Європи позитивно позначилася на дослідженні проблем аграрних відносин в Україні. Найбільше уваги було зосереджено на вивченні проблем аграрної історії західноукраїнських земель і Правобережної України XVII-XVIII ст., Степової України наприкінці XVIII - початку XX ст. Порівняно менше досліджені вони на матеріалах Слобідської

України й Лівобережжя. Якщо не враховувати виступи І. Васюта та П. Панченка, то можна вважати, що аграрна історія України 20-80 рр. ХХ ст. не була предметом дискусій на сесіях симпозіуму.

Враховуючи такий стан дослідження проблеми, вважаємо, що історики-аграрники України повинні зосередити увагу на найменш досліджених питаннях, особливо радянського періоду, який, як відомо, оцінювався однобічно. Позитивний досвід симпозіуму з вивчення аграрної історії Східної Європи може бути використаний для організації плідної роботи Всеукраїнського симпозіуму з питань аграрної історії.

С.А.Морозов

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

За декілька останніх десятиліть людство зробило велетенський стрибок у техногенному розвитку цивілізації. Його вплив на довкілля вже можна співставляти з впливом геологічних процесів.

Це особливо стосується сільського господарства, яке перебувало під неослабним тиском й політичних чинників. Останні переважно домінували, і тому питання збереження природного середовища відсувалися на задній план, а нерідко просто ігнорувались.

Правобережний Лісостеп є одним з найдавніших районів інтенсивного землеробства. Сучасний екологічний стан сільського господарства на цій території викликає серйозне занепокоєння. Розглянемо основні його проблеми на прикладі Черкаської області, яка є типовою для даного регіону.

Розораність ґрунтів складає тут 89%, це є пересічною цифрою для лісостепових областей України, але цього не допускає у себе жодна цивілізована країна. Такий відсоток розорюваності свідчить про недотримання елементарних екологічних вимог, як то збереження водоохоронних зон по берегах річок, збереження

пасовиськ для свійської худоби, не кажучи вже про те, що для дикої флори і фауни просто не лишається місця.

Навіть побіжний аналіз результатів експлуатації орних земель викликає занепокоєння. Як видно з матеріалів Державного управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області, 70% орного клину закислено, 27,6% еродовано. За останні 25 років площа закислених земель збільшилася у 4 рази.

Черкаська область лежить у поясі найбільш родючих типових чорноземів. Тому викликає занепокоєння вкрай низький вміст гумусу, що становить лише 3%. Це викликано стабільним внесенням надвисоких доз мінеральних добрив, що призводить до пригнічення ґрунтової мікрофауни, виключення її з ланцюга природного потоку речовин. У наслідок цього знижується гумусність. Для порівняння: гумусність типових чорноземів під природною рослинністю складає 8,1-6,3%.

Багато вчених-ґрунтознавців вважають, що застосування у промислових масштабах штучних засобів виробництва веде до втрати капітальних резервів землі і приховує виснаження її природної родючості. Існує об'єктивний поріг природної родючості, при наближенні до якого вся технічна допомога, засоби виробництва стають малоефективними.

Проведений автором аналіз цілого ряду господарств Черкаської області, які стабільно отримують високі врожаї зернових, свідчить, що внесення непомірних доз мінеральних добрив виводили ці господарства на перші місця в області, але одночасно тягли цілу низку негативних наслідків.

Перевищення в 1970-80 рр. регламентованих доз азотних добрив під озиму пшеницю в 4-8 разів призвело до того, що надлишкові дози нітратів пригнічували, а то й знищувало ґрунтову мікрофлору, яка багато в чому визначає природну родючість ґрунту.

В результаті внесення надвисоких доз добрив пришвидшуються мінералізаційні процеси в ґрунті. Це в свою чергу призводить до зниження вмісту гумусу. Така низька гумусність, яку маємо, є прямим наслідком пасіонарної політики

на землі. В екологічному плані подібна політика загрожує банкрутством.

Існує економічно виправдана межа мінеральних та органічних добрив під культури. Для Черкаської області орієнтовані обсяги приросту врожаю від внесення добрив для озимої пшениці мають скласти 15-17 ц/га, кукурудзи на зерно - 22-25; картоплі - 120-130. Перевищення, при існуючих сортах рослин, вказаної врожайності на 5-10 ц/га забезпечується 4-5 разовими перевищенням доз добрив, що робить весь врожай економічно збитковим.

На землях більшості господарств Черкаської області спостерігаються чіткі ознаки "виораності".

Не відповідає екологічним вимогам і техніка, яку використовують на полях. Вона надто важка. Сучасні трактори, комбайни інші сільськогосподарські машини значно важчі за ті, що використовувались 20-30 років тому. Зокрема, трактор важить близько 15 т. і так ущільнює ґрунт, що прорости можуть тільки найжиттєздатніші рослини. А традиційна агротехніка вимагає неодноразового пересування машин по полю (до 10 разів). В результаті відбувається ущільнення ґрунту на велику глибину, змінюється його водний режим, посилюється поверхневий стік, що в свою чергу посилює ерозійні процеси. Надмірне ущільнення ґрунту знижує врожайність на 30-50%.

Дією важкої ґрунтооброблюючої техніки зумовлені значні зміни в структурно-агрегатному складі одного шару ґрунту порівняно з вихідним цілинним станом. У ньому збільшилась розпиленість, знизився вміст агрегатів агрономічно цінного розміру (10-0,25 мм), погіршилась водостійкість ґрунтового режиму. В еродованих ґрунтах щільність складу ґрунту збільшена порівняно з нееродованими.

У США вже давно при розробці сільськогосподарської техніки користуються т. зв. принципом "бізона". Суть його в тому, що при використанні техніки на ґрунт не повинен перевищувати створюваного бізонами тиску.

В Черкаській області 8,6% площ забруднено пестицидами (рис. 1).

ДДТ і ГХЦГ, гербіцидами груп ленацилу і ерадикану. Ці препарати є сильними мутагенами, канцерагенами та терагенами.

В господарствах, по яким було проведено дослідження, ДДТ нестосовувався до кінця 80-х рр., будучи забороненим уже в усіх індустріалізованих країнах світу. Зараз в цих господарствах нестосовується понад 180 найменувань засобів хімічного захисту рослин. А світова практика свідчить: нетоксичних пестицидів немає. Разом з тим їх перевірка на безпечність для людини - справа дуже складної і високовартісна, а часто й технічно неможлива.

Віра в те, що техніка, добрива, пестициди можуть нескінченно підвищувати врожаї, призвела до застою в розвитку агрокультури і до ігнорування природних особливостей землі. І по нині основна увага приділяється економічній родючості. Між тим, потребує розробки проблема природної родючості. Різниця полягає в результатах та засобах відтворення родючості. Орієнтація на просте розширене відтворення лише економічної родючості призводить до несприятливих економічних та екологічних наслідків.

Н.П.Барановська

НАСЛІДКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Чорнобильська катастрофа, що стала за своїми наслідками найбільш трагічною подією другої половини ХХ ст., важко вдарила і на українському селі: забруднення значної частини території України спричинила необхідність евакуації багатьох населених пунктів. Перед мешканцями сіл, що залишилися на територіях, забруднених Чорнобилем, виникали специфічні проблеми, зокрема забезпечення незабрудненими радіоактивними елементами (т. зв. "радіоактивними") продуктами харчування, як одного з заходів збереження здоров'я, та раціонального ведення сільськогосподарського виробництва.

Усього в Україні забруднено територію площею понад 50 тис. км² у 74 районах 12 областей (Київська, Житомирська,

Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська).

Продуктами радіоактивного розпаду в Україні забруднено 4 млн. га сільгоспугідь (у т. ч. 3,1 млн. га ріллі), 280 тис. га (у т. ч. 52 тис. га в зоні відчуження) виведено з виробничого обороту. На забруднених територіях розташовано 2294 населених пунктів.

Різні рівні забрудненості території після аварії дали підставу до поділу їх на кілька зон з наданням їх населенню певних прав. Остаточно на законодавчому рівні цей поділ було закріплено у 1991 р., коли Верховна Рада України прийняла "Концепцію проживання населення на територіях України з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" та закон "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи". Згідно з цим законом було виділено зону періодичного радіаційного контролю, зону посиленого радіаційного контролю, зону гарантованого добровільного відселення та зону безумовного обов'язкового відселення.

Величезну трагедію пережили люди, що змушені були покинути свої рідні дімівки. На першому етапі евакуації з населеного пункту Київської і Житомирської областей було відселено понад 90 тис. чол., з яких 50 тис. - з міста Прип'ять. Станом на 22 серпня 1986 р. було евакуйовано населення з Запілля, Великий Черевач, Рудня Вересня, Залісся, Іванівка та Чапаївка Чорнобильського району Київської області, Вільшани, Лубянка, Варовичі, Ковшилівка, Кливини, Весняне, Стара Рудня та Володимирівка Поліського району Київської області, а також ряд сіл Народицького та Овруцького районів Житомирської області: Довгий Ліс, Нове Шарне, Липські Романи та Журба.

В ході евакуації мало місце розповзання забруднення в відносно чистих місцях, бо виїжджаючи, люди забирали з собою все, що могли, зокрема дрова. За даними радіометричного та спектрометричного аналізу попелу, проведеного Інститутом ядерних досліджень АН УРСР, у січні 1987 р. особливо

забрудненим був попіл зі спалених дров, вивезених з Андріївки, Залісся, Терехова, Ямпіль Чорнобильського району, Лубянка, Варовичі, Ковшилівка Поліського району. Пропонувалося заборонити вивезення дров з цих сіл, а попіл забрудненої деревини централізовано зберігати у відведених місцях, відповідним чином обладнаних.

Процес відселення людей із небезпечних зон продовжувався і наступні роки. Та в умовах економічної кризи, що її переживає Україна, він уповільнився. За станом на 1 січня 1991 р. практично повністю відселені жителі з 35 населених пунктів (21 село Житомирської області, 12 - Київської, 2 - Чернігівської), а з 45 сіл понад 60% мешканців. Гостро стоїть питання з відселенням 5 тис. сімей з зони обов'язкового відселення та 350 сімей так званих амоселів, що повернулися у зону відчуження, не відчувши себе комфортно на новому місці.

Мешканці забруднених населених пунктів великі надії покладали на дезактивацію території, помешкань, навколишнього середовища. На середину червня 1986 р. підлягало дезактивації 19 населених пунктів. Як показав час, проведення дезактивації було нераціональною витратою коштів, часу, матеріальних ресурсів, людського здоров'я, бо з продезактивованих на 12 червня 1986 р. населених пунктів, у 23 рівень радіоактивного забруднення знизився.

Та найгострішою проблемою для селян, що мешкали на забруднених територіях, було забезпечення незабрудненими, тобто чистими продуктами харчування. Споживаючи забруднені продукти, вони збільшували дозу внутрішнього опромінення та уражали на безпеку здоров'я своє і своїх дітей. Особливо небезпечним продуктом було молоко. На державному рівні було прийнято рішення про список населених пунктів, де держава брала на себе забезпечення населення продуктами харчування відповідної якості. Цей список постійно переглядався і змінювався, кілька дані про рівні забрудненості поповнювалися новою інформацією.

Як держава виконувала свої ж рішення видно із ситуації у

Народицькому районі Житомирської області, де з 80 сіл (на травень 1988 р.) у яких мешкало 26,3 тис. чол. забезпечувалися так звані чистими продуктами тільки жителі 31 села - 15,9 тис. чол. Прі щомісячній потребі району у м'ясі для забезпечення населення 83 т. йому виділялося 45, при потребі в молоці 8 т. - виділялося 1 т. а гречаної крупи замість 12 т. щомісяця район 1988 р. одержував лише 7.

Незважаючи на здійснювані заходи, проблема зменшення радіонуклідів у продуктах харчування лишається досить гострою, особливо в приватному секторі. Забруднене молоко у 1991-93 рр. виявлено у господарствах Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей. У 1995 р. порівняно з 1991 р. забрудненість радіонуклідами сільгосппродукції зросла на 23%. За даними Мінсільгосппроду України від 75 до 95% річної дози опромінення населення одержує через продукти харчування в основному споживаючи молоко та м'ясо, що виробляється в приватному секторі на забруднених територіях.

Великі проблеми виникли перед державою у зв'язку з необхідністю забезпечити нормальні житлові і соціально-побутові умови для громадян, які відповідно до урядових рішень виселилися із своїх сіл. Уряд СРСР прийняв рішення про масове будівництво житла для переселенців і, зокрема, у сільських населених пунктах Київської, Житомирської, Рівненської і Чернігівської областей. У станом на 1 липня 1987 р. у Київській та Житомирській областях було побудовано 2890 садиб, прийнято 2687, завдання ж становило 3171. До того ж нерідко якість будівництва була низькою, непоодинокі були випадки, коли ці будинки ставилися непридатних для проживання місцях.

Проблема будівництва житла для переселенців стала ще важчою в умовах загострення економічної кризи через поглиблення незадовільного стану з забезпеченням будівельними матеріалами та іншими ресурсами. Крім того, невирішеними в 1990 р. наприклад, залишилося питання, поставлене Житомирським облвиконкомом, про вироблення критеріїв допустимого забруднення під нове будівництво в районах, що зазнали

радіоактивного зараження. А керівництво Рівненської області влітку 1990 р. просило про перенесення терміну здачі будинків для переселенців. Вкрай незадовільним було і забезпечення праці будівельників.

Ведення сільськогосподарського виробництва в умовах радіоактивного забруднення вимагало певних науково-обґрунтованих методик. Такі методики спершу розроблялися Держагропромом СРСР. Протягом літа 1986 р. було опубліковано значну кількість методик і рекомендацій, ніби обов'язкових до виконання, але практично не виконуваних. У 1987 р. дезактивація, меліоративні та агрохімічні заходи мали проходити за "Руководством по веденню сільського господарства в умовах радіоактивного забруднення територій РСФСР, УССР, БССР на весенне-літній період 1987 року". Пізніше розробка цих методик була покладена на Український інститут сільськогосподарської радіології.

Вирішення проблеми раціонального ведення сільського господарства на забруднених територіях базується на спеціальних прийомах обробки ґрунтів, зокрема їх вапнуванні. Але на це виділяється лише 10% ресурсів від потреби. Крім того, повинні оперативно вирішуватися передбачені законом переспеціалізація товарного виробництва, обмеження землекористування, специфічне ведення тваринництва. Є ряд проектів сільськогосподарського використання і зони відчуження ЧАЕС.

Вирішення питань багато в чому залежить від фінансових можливостей держави. У 1986 р. з метою надання фінансової допомоги евакуйованим колгоспам і радгоспам виплачено авансом 1 млн. крб. за ушкоджені посіви, тобто 60% передбачуваної страхової компенсації, а також виплачено за здану худобу, що належала колгоспам, радгоспам та населенню 4,7 млн. крб. (в цінах 1986 р.).

За даними Мінчорнобиля України в 1995 р. на проведення робіт і заходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи та соціальним захистом громадян, що від неї постраждали, всього було витрачено (у цінах 1995 р.) 117481,9 млрд. крб. в т. ч. на самостійне переселення - 4675,0, ведення

агропромислового виробництва - 1200,0, екологічне оздоровлення середовища - 92,4 млрд. крб. Але коштів цих було недостатньо, щоб в повному обсязі забезпечити передбачені законодавством заходи.

Як відзначалося у доповіді ООН з нагоди 10-х роковин Чорнобильської катастрофи, ця подія стала фактором, що вплинуло і на психічне здоров'я людей. За даними ЮНЕСКО в забруднених районах вищий рівень розлучень, більше проблем у відносинах батьків і дітей, вищий рівень алкоголізму. Часто мешканці заражених зон мають почуття підвищеної тривоги, страждають депресією, відчивають сильну нервозність. Недостатня поінформованість, невизначеність нинішніх та майбутніх наслідків для здоров'я, стрес, викликаний вимушеним переїздом, також впливають на морально-психологічний стан населення.

Таким чином, українське село значною мірою постраждало через аварію на ЧАЕС та її трагічні наслідки. Ця подія справила величезний негативний вплив як на соціально-економічний, так і на морально-культурний стан та рівень здоров'я сільського населення держави, викликала величезні непродуктивні економічні втрати та спричинила загострення конфлікту між державою та населенням, ключові інтереси яких в даній ситуації виявилися діаметрально протилежними.

В.В.Нагорний

АЛЬТЕРНАТИВНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО

Агропромисловий комплекс займає провідне місце у структурі вітчизняної економіки. У першій половині 90-х рр. він забезпечував більш ніж 30% національного доходу. В АПК формується до 70% внутрішнього роздрібного товарообігу. Кожен третій працівник народного господарства зайнятий в АПК.

Виходячи з цього, зрозуміла турбота про долю основного національного багатства України - її сільгоспугідь. До їх складу входить від 30% до 40% світових запасів чорнозему. Важливість

ефективного використання продуктивних земель важко переоцінити. Турбота про збереження унікальних за своїми відтворювальними можливостями українських агроландшафтів є безумовно пріоритетним напрямком розвитку національної економіки. За даними обстежень майже третина загальної площі сільськогосподарських угідь ерозована, 30,4% мають підвищену кислотність, 5% засолено. Особливе занепокоєння викликає швидке зменшення гумусу. Порівняно з 1961 р. його вміст знизився з 3,5% до 3,1%. Сучасний стан агрокультури веде до того, що втрати гумусу в Україні щорічно складають 23 млн. т., або 0,7 т. на 1 га (1).

З середини 60-х рр. до другої половини 80-х рр. сільське господарство України розвивалося за рахунок впровадження досить недосконалих індустріальних технологій, збільшуючи обсяги виробництва перш за все шляхом широкої хімізації та інтенсивної механізації рільництва. Ці фактори швидко перебрали на себе природні механізми саморегуляції сільськогосподарських екосистем. Хімічні препарати стали основним засобом підтримання родючості ґрунту, знищення бур'янів та шкідників.

З 1965 р. енергетичні потужності сільського господарства зросли більш ніж у 5 разів, споживання енергії і використання мінеральних добрив в АПК - більш ніж в 10 разів. Використання пестицидів теж досягло максимального рівня. В 1986 р. на 1 га було внесено 5,4 кг пестицидів (2). Валовий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції збільшився за цей час лише в 1,6 рази.

Не торкаючись спеціально організації використання засобів виробництва, яка вносить певні корективи, слід відзначити в цілому низьку ефективність механічного нарощування обсягів використання мінеральних добрив, хімічних препаратів та енергоресурсів. Про це свідчить світовий досвід. Так, в США за 1940-80 рр. використання пестицидів зросло в 10 разів. Незважаючи на це, втрати від шкідників не зменшилися, а зросли. Ідучи на свідоме отруєння довіклля пестицидами, людство не вирішує проблему боротьби з шкідниками і бур'янами, погіршуючи якість оточуючого середовища через постійне накопичування в

ньому хімічно нерозчинних сполук.

В Україні ця проблема має особливо гострий характер, зважаючи на відсталість агротехнології, яка перебуває власне на "допестицидному" рівні. Через це більша частина пестицидів взагалі не досягає своєї мети і прямо надходить у навколишнє середовище.

Інтенсивна механізація рільництва, батеразовий обробіток і застосуванням важких тракторів швидко веде до втрати грудкуватої структури ґрунту. Це знижує опірність ґрунту ерозійним процесам і зумовлює великі втрати гумусу від вітрової та водної ерозії, що особливо небезпечно в Україні, де розораність земель сягає 57%, площа лісів - 14% (3).

Кризова ситуація останніх років особливо відчутно позначилась на сільському господарстві. За 1991-1994 рр. середня врожайність зернових склала 39,6 млн. т. - на 16,5% менше, ніж за період 1986-1990 рр., коли середньорічний врожай дорівнював 47,1 млн. т. (4).

У 1995 р. валовий збір зерна склав 33,9 млн. т., в 1996 р. - менше. Це пов'язано із зменшенням використання мінеральних добрив та пестицидів. Відбулася "примусова" екологізація.

Енергетична та фінансова криза останніх років, яка особливо гостро відчувається в сільському господарстві, змушує ефективніше освоювати альтернативні системи землеробства. Більше уваги почало надаватися освоєнню ресурсозберігаючих технологій, підвищенню коефіцієнта корисної дії мінеральних, органічних і нетрадиційних добрив. У ряді господарств різноманітні форми власності ведеться цікава робота по практичному впровадженню систем землеробства, націлених на максимальне використання природно-біологічних факторів.

Світове співтовариство все активніше розробляє системи землеробства альтернативні хімізованому, енергетично збитковому та інтенсифікованому землеробству. Актуальність цієї проблеми останній час більш ніж переконливо засвідчила ситуація, що склалася в англійському тваринництві.

Найбільш перспективним вбачається т. зв. "біологічне

землеробство". Сьогодні у світі впроваджується кілька систем "біологічного землеробства": біологічно-динамічне; система отриманого землеробства; адаптивне землеробство.

Критеріями цих систем є:

зменшення використання синтетичних пестицидів та мінеральних добрив;

мінімізація машинних засобів обробітку та догляду за культурами;

доцільне застосування ручної праці на основі використання високотехнологічних знарядь;

широке використання органічних і нетрадиційних добрив.

Близькі принципам "біологічного землеробства" системи інтегрованого землеробства" в США. Ці системи максимально використовують біологічний фактор, мінімізують енергетичні витрати, зменшують екологічну напругу ландшафтів.

З проблемою "біологічного землеробства" тісно пов'язана перспектива ліквідації дефіциту пального. Переконливий приклад Бразилія, яка ліквідувала залежність від імпорту енергоресурсів завдяки виробництву етилового спирту для двигунів внутрішнього згорання з цукрової тростини.

Для України не менш перспективною є культура ріпака. Показовими є результати, отримані базовим господарством українського аграрного університету. Завдяки сучасним агротехнологіям і новим сортам рослин використання пестицидів повністю припинено. Незважаючи на це, загальні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції зросли в 2-2,5 рази. Продукція екологічно чиста (5).

Слід особливо підкреслити, що в індустріально розвинених країнах ціни на екологічно чисту продукцію різко відрізняються від стандартних. У кінцевому разі, навіть відносно нешироке впровадження "біологічних технологій" дало б змогу без будь-яких додаткових фінансових витрат в декілька разів збільшити надходження від експорту сільськогосподарської продукції.

Примітки:

- 1 Український географічний журнал. - 1995, №3. - С. 16.
- 2 Вісник аграрної науки. - 1994, №4. - С. 82.
- 3 Український географічний журнал. - 1995, №3. - С. 18.
- 4 Там же. - С. 19.
- 5 Земля і люди України. - 1995, №4. - С. 30.

ДИСКРИМІНАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ (60-80 РР. ХХ СТ.)

Тоталітарна держава протягом всього періоду існування проводила по відношенню до села, особливо селянства України жорстку політику дискримінації. Її риси досить виразно проявилися стосовно сільської поселенської структури в 60-80 рр.

Щез початку 50-х рр. різко негативне ставлення тоталітарної держави до села виявилось у здійсненні широкомасштабної авіабудівництва гідроелектростанцій на Дніпрі. Спорудження Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Київської ГЕС спричинило примусове переселення великих мас сільського населення з територій, що підлягали затопленню. Природна справа, що в силу вже усталеної на той час державно-командно-адміністративної структури, яка стала панівною в ешелонах влади й апаратних структурах, ніхто в селян не вважав потрібним запитати: чи вони не заперечують проти таких масштабних переміщень з обжитих місць проживання.

Між тим, спорудження тільки Каховської та Дніпродзержинської ГЕС спричинило примусове переселення близько 250 тис. сільського населення. Всього ж будівництво комплексу гідроелектростанцій Дніпровського каскаду викликало переселення загалом близько мільйона чоловік на нові для них місця проживання. Матеріальні та екологічні

збитки, пов'язані з переселеннями не піддаються конкретним розрахункам. Унікальні ґрунти високої бонітарної якості, що сформувалися століттями не мають навіть наближених еквівалентних оцінок. Всі затрати матеріального порядку були вичислені та віднесені на рахунок колективних господарств. Оскільки в цьому відношенні виявилися надто немічними (адже господарства колгоспів також переміщувались), всі видатки, пов'язані з переселенням, лягли тягарем на плечі самих переселенців.

Проте найбільш вражаючим і масштабним в фабулі дискримінації селянства виявилися заходи держави по ліквідації "неперспективних", іншими словами - малочисельних сільських населених пунктів. Відзначимо, що найбільш ранні пориви "революційного керівництва" розвитком села щодо скорочення сільської поселенської мережі - це ініціативи М.Хрущова кінця 40-х рр. Суть цієї політики полягала тоді у ліквідації сіл і переселенні селян в розбудовані агроміста. Та цим карколомним задумам не судилося здійснитися, бо вони вимагали надзвичайно великих коштів.

Дошкільний дискримінаційний наступ на малочисельні села здійснюється в другій половині 50-х рр. особливо активно. Відповідно до усних вказівок апаратників ЦК КПРС тоді відкрився широкомасштабний фронт, проводилися масові рейди й організовані атаки на малі сільські поселення, які мали чисельність до 100 чол. Таких населених пунктів в Україні налічувалось 58,5 тис. Результатом антихутірських акцій держави в УРСР протягом 1957-1959 рр. відбулося зменшення хуторів в 7 разів. Залишилося тільки 4 тис. хутірських поселень. Кількість хуторів і малих сіл продовжувала зменшуватися з наростаючою швидкістю.

Найбільш активно винищувальна акція зменшення малих поселень здійснювалась державою після дискримінаційного поділу сільських населених пунктів на "неперспективні" і "перспективні". Такого порядку лінія була закладена ще в лютому 1959 р., коли ЦК компартії України підтримав почин правління колгоспу "Дружба" в Київщині по перебудові с.Ксаверівка в селище міського типу. З огляду на те, що в політиці України по вертикалі вниз була направлена категорична

директива про необхідність оперативної розробки в області планів комплексної перебудови сіл та організацію їх практичного функціонування за типовими проектами. ЦК Компартії та Рад Міністрів України 19 грудня 1964 р. прийняли спільну постанову "Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР". У постанові вперше йшлося про розвиток передусім сіл, в яких розташувалися центральні садиби колгоспів та радгоспів. Визначалися "перспективні" села, де повинно було здійснюватися нове будівництво, зокрема житла, об'єктів соціально-культурного будівництва, зокрема житла, об'єктів соціально-культурного будівництва. Мова про розробку проектів забудови сіл. Зверталася увага на проектування перш за все сільських населених пунктів, які знаходилися у прикордонних зонах.

Проте практично проектування здійснювалося значно нижче заданих параметрів. Справа полягала в тому, що належних матеріальних ресурсів для того не існувало, все здійснювалося за рахунок сільськогосподарських підприємств. У зв'язку з надто великими масштабами матеріальних затрат на будівництво постановою закладалось "соломонове рішення": побудувати 100 "показових" сіл. У серпні 1965 р. ЦК КПУ схвалив проекти забудови цих сіл. Висувалося завдання здійснити їх спорудження до 1970 р., тобто до чергової знаменної дати - сторіччя від дня народження В.Леніна. Та цей почин до названої дати не був реалізований, його перенесли на більш пізній час.

Між тим, проблема "неперспективних" і "перспективних" сіл в різних керівних інстанціях республіки з порядку денного знімалася. В певній черговості і різних аспектах вона виникала в державних структурах, що здійснювали керівництво будівництвом. Так, у 1978 р. Державний комітет в справах будівництва і архітектури також розглянув дане питання. Рішенням Держкомбуду з 30325 наявних в той час в Україні сіл до числа "перспективних" було віднесено 18846, що загалом становило 62,1% їх кількості.

Як бачимо, такого роду тенденція стала визначальною в соціальних процесах на селі в 60-70 рр. Загальна чисельність сільських населених пунктів у силу дискримінаційної лінії відношенню до села постійно зменшувалася. За 60-80 рр. кількість

сільських населених пунктів в Україні скоротилася на 13462, або на 31,9%.

Такого роду загальна лінія неухильно проводилася у всій тоталітарній державі. Нищення сільської поселенської мережі мало глобальний характер. У кінцевому рахунку в СРСР зникла колосальна кількість сіл - більше 140 тис. Значна частина з них мала свою славу історію. Деякі були зафіксовані на карті відомого французького дослідника Боплана.

Дискримінаційна політика держави стосовно українського села і селянства впливала з природи суспільно-політичного ладу, званого процесу "соціалістичного і комуністичного творення", що начебто вирувало як в місті, так і на селі. Держава намагалася цей процес спрямувати по шляху максимальної індустріалізації та механізації матеріального виробництва. За цих умов сільська поселенська мережа вважалася стримуючим чинником, свого роду гальмом вдосконалення аграрних відносин. Вважалося, що форми організації сільського матеріального виробництва мусять бути тільки однотипними, лише колгоспно-радгоспними.

Отже, осмислення процесів, що відбувалися в українському селі протягом 50-80 рр. дають підстави стверджувати, що тоталітарна держава стосовно нього здійснювала жорстоку дискримінаційну політику.

О.Л.Бурляй, О.І.Пахольчук

СІМЕЙНЕ ГОСПОДАРСТВО В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛА

Неупереджений об'єктивний аналіз процесів реформування у селянських країнах засвідчує, що надто важко українцям здійснюється перехід до ринкової економіки. І це найменше пов'язано з економічними чинниками. Щодо них, то провідні аналітики свого часу аргументовано пророкували нам найкращі шанси. Іншим чинником склалися суб'єктивні фактори, які засвідчують, що спротив реформам в Україні йде не стільки з боку політичних ретроградів,

скільки з боку населення. Існує масовий страх перед капіталізмом

Ліберальні за своєю суттю програми і намагання реформування не враховують дві суттєві обставини: неадаптованість громадян України до ліберальної ринкової економіки і українську традицію, особливо характерну для селянської ментальності. Ця суперечливість зумовлена, перш за все тривалим бездержавним становищем України.

Помилковими виявилися прогнози, що по здобутті незалежності громадяни України швидко адаптуються до економічної свободи. Колективізація, голодомори, репресії зробили своє. Сьогодні психіка українського селянина в гіршому стані, ніж була. Не усвідомивши цих реалій, не зробивши відповідних висновків, які були б враховані у практичній діяльності при реформуванні агропромислового комплексу, годі й думати про вагомі здобутки в цій сфері.

Закони товарного виробництва не діють у тих суспільствах, які перебувають у стані товарного виробництва. В Україні зроблена спроба започаткувати ринкові відносини в умовах, коли виробництво, особливо в селі, більш як на половину є натуральним.

Потрібно мати на увазі, що критерієм при цьому виступає не тільки кількість тонн зерна, виробленого на душу населення, а й обсяг домашньої обтяжливої роботи, примітивний сервіс, обмежений доступ до засобів культури тощо. Відома марксистська теза про те, що буття визначає свідомість, цілком доречна в цьому випадку. Дія того чи іншого економічного закону залежить від того, наскільки цей закон є адекватний суспільно-політичному стану суспільства.

Зумовлений вищеназваними факторами менталітет українського селянина перебуває сьогодні на етапі напівнатурального виробництва і напівфеодальних стосунків у суспільстві. Очевидно, що в такому стані українські селяни не можуть бути конкурентами ні канадським фермерам, ні німецьким бауерам.

Попри наведені вище колізії, українське селянство усвідомлює необхідність і прагне реформ. Ключовим питанням в реформуванні

агропромислового комплексу, як і в цілому економіки України, є форма власності, за якої чітко визначилися б її суб'єкти.

Прояснення цієї ситуації можливе на основі вивчення історичного досвіду сільського господарства в Україні. Його аналіз казує, що традиційними суб'єктами господарювання в українському селі були сім'я і родина. Ця за формою і за змістом селянська традиція настільки вкорінилась в ментальності і практичній діяльності українського селянства, що з цим змушене було рахуватися не одне покоління реформаторів. Навіть визнання радянською владою права на присадибні ділянки, а потім на дачі в містотродах і селищах засвідчувало відступ комуністичної влади перед спроможністю революційної зміни господарювання. На початок 90-х рр. на 6% сільськогосподарських угідь, об'єднаних цією формою господарювання, вироблялося 20,8% валової продукції тваринництва і 30,5% тваринництва(1). До того ж, промовистим є те, що в цих господарствах виробляють в основному трудомістку продукцію: картоплю, овочі, виноград, свинину, продукцію птахівництва, молоко тощо.

Родинні традиції українців виразно виявилися також і в умовах приватизації приватної власності і бізнесу. Українці кинулись не в "спекуляцію", не в заснування приватних підприємств, а на городи, ділянки, щоб виростити продукти харчування для своїх сімей.

За період 90-х рр. кількість і розміри таких господарств помітно збільшились, чому сприяла і відповідна політика. Безумовно, помітною стала і частка виробленої ними продукції, в тому числі тієї, що йде на ринок. У сучасних скрутних умовах це реальна можливість для значної частини населення поліпшити свій економічний стан.

Разом з тим, неврахованість і нефіксованість державою натуральних і грошових доходів від праці на цих, по суті, сімейних діляках позбавляє державний бюджет грошових надходжень у вигляді податків, а нечистим на руку політикам дає можливість поширювати заяви про "катастрофічне" падіння життєвого рівня населення.

Вже ці дві обставини вимагають від законодавчих і виконавчих

органів влади якнайшвидшого визнання селянської сім'ї суб'єктом реформованої власності. Вирішення останньої проблеми ні в якому разі не повинне мати характеру "зворотнього напрямку", тобто повернення сільського господарства на вихідні позиції кінця 20-х початку 30-х рр. Проте, історія ще раз засвідчує, що вона нічого не вчить. Адже, як свого часу більшовики, командні адміністративними методами впроваджуючи соціальну справедливість, експропріювали і націоналізували всю приватну власність, так само новітні реставратори цієї справедливості пройнялися прагненням роздати частково державне (колгоспне) майно всім порівну. Саме це механістичне, в дусі соціалістичної зрівнялівки бажання зумовило паювання в колективному секторі. Мотив зрозумілий: оскільки держава експропріювала майно з землю у селян, то вона мусить повернути їм награвоване.

Проте, далші цього, суто декларативного заходу, справа не зрушилась. І це не дивно. Політики чомусь сплутали реальність. Перше, експропріювала не Українська держава, а метрополія. По-друге, експропріювали не у всіх і не однаковою мірою, бо на час експропріації в Україні не було майнової рівності, а в час колективізації далеко не у всіх забирали силою, багато вступали в колгоспи добровільно. До того ж не всі, хто сьогодні мешкає в Україні, в тому числі і в сільській місцевості, є нащадками тих, кого колективізували в 20-30 рр.

Незважаючи на всю суперечливість правової основи реформування земельних відносин, перший важливий крок у його реалізації через паювання зроблено. Наступні повинні бути спрямовані на:

- юридичне визнання сім'ї, родини суб'єктом реформованої власності;
- правове забезпечення органів, що проводять приватизацію, відповідності з вищенаведеними застереженнями.

Разом із вирішенням суто економічних питань сімейна форма організації сільськогосподарського виробництва сприятиме також вирішенню ще однієї болючої проблеми - поліпшенню демографічної ситуації на селі. З 1991 р. депопуляція набула

державних масштабів.

Згідно статистичних даних, середній розмір сучасної сільської сім'ї в Україні складає 3,4 особи, що є недостатнім навіть для сучасного середнього фермерського господарства, яке на 1 січня 1996 р. нараховувало 23 га сільськогосподарських угідь. Тим більше, такої кількості працюючих недостатньо для передбачених Законом України "Про селянське (фермерське) господарство" та Земельним кодексом 50 га сільськогосподарських угідь, не кажучи вже про закордонний досвід.

Ці висновки підкріплюють дані, отримані нами шляхом опитування студентів Уманської сільськогосподарської академії, які навчаються без відриву від виробництва. До речі, більшість із них основу переходу до фермерства вбачають у сімейній формі господарювання. 50% респондентів показали, що оптимальному об'єднанні рослинницької та тваринницької галузей і розмірів ферми 50 га ріллі або 100 га загальної площі, кількість працівників або ж працездатних членів сім'ї повинна складати в середньому 5-7 чол. Ці висновки майже співпадають з дослідженнями відомих економістів, зокрема І.Курбатова, який вважає, що найбільш оптимальні соціально-психологічні відносини складаються у колективах чисельністю до 5-7 чол. (2).

Таким чином, попередній аналіз сучасного стану сімейних і фермерських господарств в перспективі їх діяльності зумовлює два можливих варіанти:

1. Об'єднання двох або більше сімей за родинною ознакою, однакової спеціалізації або розмірах земель;
2. Наймання в піки робіт працівників зі сторони.

Отже, на наш погляд, сьогодні закони і програми, якими зумовлюються процеси реформування на селі, мають бути кореговані наданням пріоритету тим суб'єктам, яких обійшов або помітив законодавець, але які могли б породити масову підтримку не тільки економічних реформ, й в цілому ефективно означитись на успіхах національного відродження. Таким суб'єктом в Україні мають стати сім'я, родина, як перехідні форми фермерського господарювання.

Примітки:

1 Розвиток форм господарювання на селі / В.Я.Месель-Веселова, П.Т.Саблук, М.Й.Малік та ін. - К., 1993. - С.13.

2 Курбатов И.Д. О рациональных размерах подразделений в коллективном и арендном подряде // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 1991. №1. - С.21-25.

М.М.Свічинський

ДОПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА СЕЛІ

Сучасний перехід сільського господарства до ринкової економіки відбувається в суворих умовах структурної кризи і народногосподарських диспропорцій, посилених розпадом АПК України, розладом грошового обігу, зниженням рівня життя основної частини населення.

Недостатньо підготовлена еволюція агропромислового комплексу (зокрема в Черкаській області в ньому зосереджено понад 43% основних фондів, зайнято 43,7% працездатного населення, на його долю припадає понад 4/5 обсягу товарів народного вжитку) призвели до соціально-економічного регресу, подальшого спаду виробництва.

Указ Президента України "Про невідкладні заходи по прискоренню земельної реформи" від 4 листопада 1994 р., що поклав край в протистоянні з питання чи мають право на існування колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), однозначно вирішивши цю проблему на їх користь, надав нового імпульсу реформуванню економічних відносин.

На нашу думку, КСП, що в даний час є основними виробниками продукції, необхідно зберегти не тільки на перехідний період. Перехід до приватної власності на землю здійснювати тільки через оренду, наприклад, таким шляхом: спочатку з числа кращих

виробників КСП (бажано щоб це були механізатори) визначити 7 кращих працівників, яким запропонувати і надати можливість орендувати землю в оренду на 3-5 років.

Наділи повинні бути більше 100 га землі середньої за родючістю. З орендарями заключити угоду, що 70-80% виробленої продукції вони будуть продавати КСП, яке виділило землю. При цьому 80% земельної площі повинно засіватися тими культурами, які пропонує колективне сільськогосподарське підприємство. КСП повинно, якщо орендар сам не вирішить ці питання, надати йому допомогу - виділити насіннєвий матеріал, надати в оренду або в кредит техніку, реманент. Орендар має право відкривати розрахунковий рахунок в банку, брати кредит.

З допомогою КСП, орендар самостійно здійснює весь цикл сільськогосподарських робіт, починаючи з підготовки ґрунту і добору врожаю. Він залучає до роботи стільки працівників, скільки вважає за необхідне.

Реалізацію продукції КСП орендар здійснює по державній закупівельній ціні, яка діє в даному регіоні. Продукцію, яка вироблена понад 80%, він має право продавати самостійно. Надпланові прибутки повинні залишатися у його розпорядженні. Бюджет від цієї суми повинно перераховуватися приблизно 15% на рахунок прибутку від реалізації продукції орендар компенсує витрати КСП на його виробництво, а також свої витрати на виробництво продукції.

В угоді між КСП і орендарем повинні бути узгоджені всі питання використання землі, приміщень, експлуатації техніки. Якщо орендар буде порушувати угоду і це буде документально встановлено, то КСП матиме право на застосування санкцій, аж до розірвання угоди. Якщо ж він ефективно працюватиме, то йому може передаватися частина землі в приватну власність (через 3-4 роки оренди). Згодом кількість орендарів може збільшуватися.

Такий спосіб організації виробництва на селі буде ефективним для виробника сільськогосподарської продукції, так і держави в цілому. Матеріальна зацікавленість товаровиробника буде ефективно стимулювати розширення обсягів та здешевлення продукції.

ВИТОКИ СУЧАСНОЇ ТЕХНОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

На сучасному етапі розвитку людства, коли екологічна криза набуває все більш загрозливого характеру, необхідне глобальне осмислення всієї сукупності цивілізаційних процесів. Воно має носити міждисциплінарний і надчасовий характер і виходити насамперед, з найфундаментальніших біосферних законів буття.

Необхідно по новому поглянути на сучасне суспільство з притаманним йому науково-технічним і культурним рівнем, усвідомити, що воно є не альфа і омега буття, а продукт системи землекористування, яке в свою чергу породжене тими чи іншими природними умовами. Людство фактично вже постало перед потребою усвідомлення себе в триєдиній сутності: природа - землекористування - суспільство.

В картатій історії людства ми зустрічаємо різні шляхи вирішення подібної дилеми.

Будь-яка цивілізація давнини в процесі свого розвитку поступово входила в конфлікт з природним середовищем, яке її виплекало. Її подальше виживання у вирішальній мірі залежало від того, чи могли її носії перебудувати систему господарювання, узгодити напрацьовані технології з біосферними законами. В противному разі, яким би не був численним народ банкрутуючої цивілізації, він нічого не міг вдіяти і нівелювався, чи принаймні сходив із світової арени протягом одного двох сторіч, а то і декількох десятиріч. Народи ж, державність яких сягає корінням тисячоліть, демонструють нам яскраві приклади виходу із екологічної кризи, моделі стійкого існування людини в природі.

Однією з таких стародавніх цивілізацій є китайська. Китай - класична рисова країна. Але так було не завжди. Першопочатково основними зерновими культурами Китаю були ті ж, що і на території прадавньої України (просо, гречка, ячмінь). Близько 4-5 тис. років тому китайці зіткнулися із проблемою, що принципово

не відрізняється від сучасної, а саме - виснаження ґрунтів. Зайве казати, що такий стан справ загрожував масовим вимиранням. Китайці вирішили цю проблему, перейшовши до культури поливного рису. Замкнений терасовий устрій полів надав їм можливість практично звести нанівець ерозійні процеси. Китайське суспільство виробило систему господарювання, при якій речовинні потоки в агроєкосистемі практично замкнені, що й є основною умовою стабільності будь-якої екосистеми.

Китайська цивілізація явила людству модель найбільш повного освоєння оточуючого середовища і підтримання його у стабільному стані завдяки штучному підтриманню природних циклів в ньому.

Коли в Китаї стійкість агроєкосистеми обумовлена розумінням природних циклів і їх штучним підтриманням в агроєкосистемі ціною копіткої праці людини, що зрештою призвело до вироблення жорсткої соціальної структури і відповідних культурно-релігійних засад (поштивне ставлення до посадових осіб, колективізм, пріоритет колективних інтересів над власними), то в Індії та ж мета досягнена дещо іншим шляхом. Тут упродовж тисячоліть була вироблена філософія якнайменшого втручання і незашкодження природним екосистемам і процесам в них. Звідси природоохоронні релігійні уявлення індусів, розгалужена система табу на вирубку лісу і знищення тварин. Індійську модель стійкої агросистеми, можна охарактеризувати, як мозаїчну аграрно-природну систему стійкість якої гарантувалася соціальним устроєм суспільства та релігійно-культурними засадами.

Протягом тисячоліть в Індії виробився традиційний природнокультурний ландшафт, в якому угіддя невеликих общин, були оточені прарічними лісовими ділянками, які, по-перше, перешкоджали розвитку ерозійних процесів, по-друге, з них відбувався дрейф мікроелементів на поля, по-третє, вони слугували банком хижої ентомофауни, яка разом із орнітофауною запобігала розмноженню шкідників.

Цивілізація Індії обрала шлях гармонійного співжиття людини природи, невтручання і непорушення природних процесів. Це, з одного боку, гарантувало стійкість оточуючого людину природного

середовища, а з іншого - накладало обмеження на перерозвиток людської цивілізації (зазначимо: не культури, а саме техногенно-урбаністичних її сторін). Що європейці оцінили як відсталість.

Наведені приклади біосфероузгоджених систем господарювання в Індії та Китаї є унікальними не лише з точки зору дивовижної мудрості сільськогосподарського устрою минулих поколінь, але й з точки зору збереження тих моделей до наших днів.

Сучасне ж українське суспільство відзначається, як не прикро, виразною куцюзю історичної пам'яті. Між тим наші пращури мали не гірші моделі сільськогосподарського устрою. Підтвердженням цього є все більша схильність вчених-грунтознавців вважати формування чорноземних ґрунтів впливом господарської діяльності людини. За твердженням В. Докучаєва, в Україні здавна існували семи-, дев'яти-, одинадцяти- і навіть тринадцятирічні сівозміни(1).

В уявленнях селян земля ще до недавня вважалася живою істотою, до якої було щиро побожне ставлення. Орати землю вважалася гріхом, не кажучи вже про глибоку оранку і перевернення скиби, що селяни вважали за безбожне шматування. Впровадження подібних технологій йшло з опором і стало можливе лише з генезисом ринкових відносин і руйнацією традиційної сільської общини.

Сучасна європейська цивілізація характеризується відносно менш тривалим досвідом землекоритування. Маючи багатий запас нетронутих земель, степи, ліси, європейці не мали стимулу до вдосконалення аграрних технологій. Лише десь наприкінці XV ст. у Західній Європі просторовий земельний потенціал було вичерпано, а недосконала експлуатація призвела до його виснаження. Логічно тут мав відбутися якісний стрибок, але Європа вийшла з цієї кризи іншим шляхом - в цей час було відкрито Америку з її колосальними природними багатствами (2). Розпочалася експансія Європейської цивілізації, що власне продовжується і понині.

Будь-яка стратегія виживання суспільства формує його

релігійно-культурну сферу (морально-етичні засади). Європейці прийняли, дещо адаптувавши, християнство, з притаманною йому ідеєю антропоцентризму і, як наслідок, - відчуженням від природи (3). Але на кінець XVI ст. і ці досить умовні релігійні рамки виявилися занадто тісними, неприйнятними. Народилася ідея протестантизму, що не входила в протиріччя з головною мотивацією людської діяльності на той час - отримання прибутку на будь-яку ціну.

Швидкість біосферних процесів - величина стала і вимушена конкретна боротьба за прибуток вимагала порушення біосферних законів. Найбільш яскравим прикладом пограння цього стала промислова революція. Використання енергії викопного палива дозволило Заходу взагалі отримувати прибуток без прив'язки до біосферних процесів і ще більше прискорити розвиток техногенної сфери, рівень якої став ототожнюватись з власне культурою. Це вело до поглиблення розбіжностей у ставленні до природи носіїв цивілізації Заходу і Сходу.

У стародавньому Китаї було вироблено концепцію, що докорінно відрізнялася від західноєвропейської. Англійський дослідник Дж. Кідам пояснює її так: отримувати користь з природи речей без втручання (4). У взаємовідносинах з природою це виражалось як "намагання використовувати існуючі в природі джерела енергії, до мінімуму зводячи своє втручання у природні механізми". Екстенсивний шлях розвитку рано чи пізно заводить у глухий кут. Рівень розвитку філософської думки Китаю дозволив усвідомити це набагато раніше ніж те зрозуміли європейці.

Таким чином Захід, з точки зору біосферного взаєморозвитку, знаходячись на багато нижчому щаблі ніж Індія та Китай, отримав перевагу у конкурентній боротьбі, за рахунок порушення біосферних законів і перерозподілу ресурсів у різні види (потенціали) енергії.

І лише зараз, на новому техногенному етапі розвитку європейської цивілізації її носії перейшли до розуміння проблеми необхідності зміни свого принципу - "Після нас хоч потоп" та усвідомлення кінечності ресурсного потенціалу і обмеженості

енергії, яка визначає життя на Землі й лімітується можливостями засвоєння її культурними рослинами.

Сучасна техногенна західна цивілізація близька до того, щоб загнати себе в глухий кут. Та будь-яка найтупиковіша ситуація передбачає щонайменше два варіанти. В даному разі перший з них -остаточна руйнація екосистем, що призведе до втрати родючості ґрунтів на фоні енергетичного голоду і все зростаючої потужності техногенних катаклізмів. Зайве говорити, що така ситуація загрожує самому існуванню людства, чи принаймні буде означати його деградацію.

Інший шлях, безумовно більш привабливий, - якісний стрибок у свідомості людства шляхом поєднання космогонічного світогляду наших пращурів, який давав їм підсвідоме розуміння природи і її законів, та сучасного антропоцентричного світогляду, позитивною рисою якого є усвідомлення цінності людського буття. Це перспективний синтез двох явно просліджуваних на Землі напрямків цивілізаційного прогресу - біогенної (сюди відносяться усі стародавні цивілізації, характерні ознаки якої прослідковуються у ряді сучасних нам східних суспільств, зокрема в Китаї), та техногенної - носієм якої є сучасна культура Заходу. Ми стоїмо на порозі формування нової біотехногенної цивілізації. І, треба сказати, що людство робить відчутну спробу просуватися по цьому шляху.

Цікавий приклад постіндустріального розвитку суспільства ми спостерігаємо в країнах Північної Європи, зокрема Данії. Остання стабільно займає перші місця за рівнем добробуту громадян. При цьому вона має досить високу щільність населення і відповідно низький природно-ресурсний потенціал. Практично повністю відсутнє викопне паливо. В цих умовах датське суспільство обрало цікавий індивідуальний шлях розвитку, найхарактернішими рисами якого є:

- високорозвинене, екологічно чисте сільське господарство, яке не тільки забезпечує потреби країни, але й має високий експортний потенціал (виробляє найбільше в світі екологічно чистої продукції на душу населення);

- неенергомістка високотехнологічна промисловість (енерговитрати на одиницю продукції в 10 разів менші, ніж в Україні);

- традиційно високий рівень освіти, отже й екологічної культури нації, що дало, зокрема, змогу провадити політику відмови від використання автотранспорту в містах.

Ці факти свідчать про загальну тенденцію - екологізацію високорозвинених країн. Ми не випадково наголошуємо на цьому. Адже тенденцією для країн, що не входять до числа високорозвинених, є нав'язування їм вже віджилих західних стереотипів добробуту, а заодно і невідповідаючих сучасним стандартам товарів, застарілих технологій і шкідливих виробництв.

Так, наприклад, у США поступово відмовляються від інтенсивних технологій у сільському господарстві. Національні зусилля до безпеки хімічних препаратів захисту рослин стають дедалі жорсткішими. В результаті виникає надлишок низькоякісних препаратів і техніки, що загрожує великими збитками для їх товаровиробників. Як наслідок, проводиться інтенсивна реклама збут цих товарів на ринках, зокрема Східної Європи. В результаті ми не лише нерационально витрачаємо великі грошові кошти, але й інтенсивно губимо наші природні ресурси, отруюємо себе і природу.

Досі нас якось рятує лише національний здоровий глузд. Українському народові чужий західноєвропейський менталітет з ритаманним йому крайнім раціоналізмом. Це відбивається, зокрема, в ігноруванні фермерського типу господарювання, який по суті є методом промислового виробництва сільськогосподарської продукції і передбачає глибоку спеціалізацію виробництва того чи іншого виду продукції. Ми маємо власний досвід, вироблений багатотисячолітньою практикою землеробів, який свідчить про доцільність комплексного господарювання.

Економічна криза призвела до спонтанної екологізації державного сільськогосподарського виробництва в Україні. Відсутність коштів на закупку мінеральних добрив, отрутохімікатів спричинила скорочення їх використання в 3-10 разів, відсутність коштів на паливо збільшила частку ручної праці. На 1995 р. 46%

валової сільськогосподарської продукції дав приватний сектор (в т.ч. 95% картоплі, 76% овочів) (5). Практично кожна міська сім'я має одну-дві садово-городні ділянки, з яких значною мірою забезпечує свої потреби в овочах і фруктах. Господарюючи на цих ділянках, люди підсвідомо дотримуються екологічних принципів, а саме - мінімального використання отрутохімікатів та мінеральних добрив, мозаїчність та полікультурність, бездифіцитне угноєння.

Стара східна мудрість говорить, що коли караван різко повертає у протилежний бік, то останній верблюд стає першим. Україна постала перед дилемою: чи наздоганяти західні країни, що в принципі неможливо, чи, врахувавши їх помилки, направляти свої зусилля на підвищення свідомості нації, узгодження суспільних потреб з біосферними законами, впровадження найвищих технологій.

Примітки:

- 1 Шокало О. Господар - основа українського суспільства // Український світ. - 1993, №3-12. - С.4-5.
- 2 Див.: Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. - М.: Мысль, 1988. - С.39.
- 3 Шокало О. Екологія душі і природи // Український світ. - 1994, №5-12. - С.1-3.
- 4 Беллер Г.А. Экзамен разума. - М.: Мысль, 1988. - С.30.
- 5 Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році: Щорічний доп. Президента України про внутр. та зовн. політику України. - К., 1996. - С.165.

Н.А.Чабан

МИКРАПОЛЕ "СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО УКРАИНЫ" (КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ THE NEW YORK TIMES 1992-1996 ГГ.)

Одной из немногих газет, циркулирующей по всей американской нации, в среднем читаемой больше, чем любая другая газета в США, и увеличивающей свой тираж с каждым

годом, является газета the New York Times (1).

В изучаемый период (1992-1996 гг.) на страницах газеты NYT стало все больше внимания уделяться теме "Украина". Автором проанализировано 1882 публикации данного издания, в которых освещались разнообразные аспекты жизни украинского общества. Концепт "Украина", представленный в большинстве публикаций, без сомнения есть концепт политический и в силу своего содержания, и в силу своей идеологической нагрузки. Применяя к анализу понятия "Украина" приемы концептуального моделирования, мы характеризуем это понятие как целостное концептуальное пространство, образованное концептуальными полями ПОЛИТИКА, ЭКОНОМИКА, НАРОД, КУЛЬТУРА, каждое из которых имеет свои структурированные информации онтологического плана (знание о мире).

В пределах концептуального поля ЭКОНОМИКА возможна идентификация таких микрополей, как *Экономика в целом, Промышленность, Сельское хозяйство, Экология, Финансово-кредитная система, Торговля, Коммуникации и сфера услуг*. Особый интерес вызывает микрополе *Сельское хозяйство*.

Структура, организующая информацию в пределах концептуального поля, включает свой набор актантов - событийных субъектов, характеризующихся посредством статических и динамических предикатов. Актанты идентифицируются по принципу фокализации - идентификация фокальных точек, вокруг которых организуется основное содержание текста. Так государственный сектор экономики в микрополе *Сельское хозяйство* газеты представленный актантами *Государственные управленцы и Колхозники*, а частный сектор - *Фермеры*.

Государственные управленцы сельского хозяйства характеризуются в публикациях NYT следующим образом: могущественные (S 12/6/94); представляющие старую систему (S 12/6/94); стремящиеся к сохранению власти (S 12/6/94); боящиеся частного сектора (S 12/6/94); испытывающие прессинг политики монополизма (S 12/6/94). *Колхозники* представлены в публикациях газеты предикатом не получающие зарплаты (S 12/6/94).

Частный сектор экономики представлен актантами *Фермеры*. В представлении читателей NYT они составляют часть новой "капиталистической природы" (S 2/8/92). *Фермеры* характеризуются такими статическими предикатами: испытывающие прессинг со стороны государства (S 12/6/94); немногочисленные и не имеющие экономических знаний (S 12/6/94).

Каждое микрополе строится на базе определенного фрейма, структурирующего информацию о конкретных объектах, ситуациях и событиях. При этом возможна идентификация более обобщенного фрейма-схемы и более специфичных фреймов-схемат, являющимися модификациями схемы. Концептуальное микрополе *Сельское хозяйство* объективируется в двух фреймах-схемах - СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА и РЕФОРМИРОВАНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА. Степень проявленности NYT к данным темам - 53 и 2 предиката соответственно.

Фрейм-схема *Состояние сельского хозяйства* релевантен для двух основных тем, поднимаемых на страницах газеты: *Состояние сельского хозяйства: РАЗРУШЕНИЕ* и *Состояние сельского хозяйства: ВОЗРОЖДЕНИЕ*. Количественный анализ динамических предикатов показал, что центральной схемой является схема *Состояние сельского хозяйства: РАЗРУШЕНИЕ*.

Пиком внимания газеты к теме *Сельское хозяйство: РАЗРУШЕНИЕ* был 1994 г.: 25 предикатов из 37, связанных функциями актантов концептуального поля *Представители Государственного и Частного секторов*. При этом наиболее проявленными являются актанты *Представители Государственного сектора*: 33 предиката из 37.

Схемата *Состояние экономики: РАЗРУШЕНИЕ* раскрывается посредством пяти концептуальных метафор: 1) СОСТОЯНИЕ = РАЗРУШЕНИЕ (S 2/8/92); 2) СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА = ПАДЕНИЕ (F 17/12/93); 3) СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА = ДВИЖЕНИЕ (НАЗАД) НА ПУТИ (Sa 22/1/94); 4) СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО =

ОТСТАЮЩИЙ ЧЕЛОВЕК (Th 13/1/94); 5) СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА = БОЛЕЗНЬ (F 17/12/93, Th 13/1/94, Sa 22/1/94).

Периферийной схемой является схемата *Состояние сельского хозяйства: ВОЗРОЖДЕНИЕ*. Данная тема имеет достаточно узкое освещение на страницах газеты: всего 12 предикатов.

Схемата *Состояние экономики: ВОЗРОЖДЕНИЕ*, представляет предпосылки этого процесса - сельское хозяйство богатое (M 9/3/92, Sa 22/1/94); продуктивное (S 12/6/94); со значительными людскими ресурсами (S 12/6/94); важное (S 12/6/94, F 10/6/94, T 10/10/95, F 5/6/92). В результате сельское хозяйство является потенциально прибыльным (M 31/10/94) и потенциально эффективным (S 12/6/94).

Фрейм-схема *Реформирование сельского хозяйства* релевантен для единственной темы - *Реформирование сельского хозяйства: ХАРАКТЕР РЕФОРМ*, которая получает описание в двух предикатах (1994 г.). Сельское хозяйство Украины представлено как неменяющееся (S 12/6/94), данная тема проявлена в концептуальной метафоре СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО = СТРОЕНИЕ (M 31/10/94).

Примечание:

The Role of the Media. - Washington, 1994. - P.6.

Л.М.Горенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОМІЩЦЬКИХ МАЄТКІВ УКРАЇНИ В КІНЦІ 60-Х - 80-Х РР. ХХ СТ.

Наприкінці 60-х рр. розпочався новий період в історичній науці, пов'язаний з дослідженням ще не вивченого кола проблем дворянського землеволодіння. Серед наукових робіт

зазначеного періоду слід відмітити праці А.Анфімова (1), де вперше було зроблено комплексний аналіз питань розглядуваної проблематики. А саме: загальний стан поміщицького землекористування, системи організації господарств та торгівельно-промислова діяльність дідичів, використання кредитів тощо. В центрі уваги досліджень автора - проблема співвідношення відробіткової та капіталістичної систем господарювання (за його висновком, капіталістична система переважала на Правобережній та Південній Україні).

А.Анфімов ввів у науковий обіг велику кількість архівних матеріалів. До здобутків ученого належить порівняльний аналіз проблем трансформації поміщицьких маєтків різних регіонів. Разом з тим у своїх монографіях та статтях йому не вдалося створити повну картину еволюції поміщицьких господарств.

У праці П.Телечука (2), статтях Н.Проскуракової (3) і Л.Мельника (4) міститься загальна характеристика аграрних умов на Правобережній Україні в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. У центрі уваги авторів - питання зміни систем господарювання.

Монографія І.Ковальченка та ін., що побачила світ в 1982 р. (5), була присвячена методам вивчення капіталістичної еволюції поміщицьких маєтків. Важливим здобутком вказаної праці є використання математичних методів дослідження. Це, зокрема, спроба моделювати внутрішній устрій поміщицького господарства, що сприяє встановленню економічних взаємозв'язків у маєтках.

А.Корелін (6) у своїх працях, комплексно вивчаючи історію російського дворянства, особливу увагу приділив дослідженню проблеми організації та функціонування кредитної системи в Росії, зокрема забезпеченню кредитами поміщицьких господарств у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Ряд його праць присвячені аналізу різних аспектів виробничої діяльності маєтків, передусім розвитку цукрової галузі (7).

Завершуючи короткий огляд літератури, слід констатувати, що вчені дослідили в кінці 60-х - 80-х рр. широке коло питань еволюції поміщицьких маєтків епохи становлення капіталістичних відносин в Україні. Однак окремі напрямки лишилися поза

їх увагою. Крім того, з позиції сьогодення деякі їх положення потребують докорінного переосмислення, істотної кореляції, а висновки - уточнень і адекватних оцінок. Маються на увазі питання: організація та характер землеволодіння, орендні відносини, виробнича та комерційна діяльність дідичів, рівень рентабельності їх маєтків, місце останніх у аграрному секторі регіонів і всієї України.

Примітки:

1 Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX вв.). - М., 1969; Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 - февраль 1917). - М., 1961; Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец XIX - начало XX вв.). - М., 1966; Динамика землевладения в России. - М., 1989; Майоратные землевладения в России // История СССР. - 1962, №5; Прусский путь развития капитализма в сельском хозяйстве и его особенности в России // Вопросы истории. - 1965, №7; Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. - 1974, №1.

2 Телечук П.П. Экономичні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973.

3 Проскуракова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX - начале XX вв. // История СССР. - 1973, №3.

4 Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90 рр. ХІХ ст.) // УІЖ. - 1974, №10.

5 Ковальченко И.Д. и др. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. - М., 1982.

6 Корелин А.П. Дворянство пореформенной России 1861-1904 гг. - М., 1979; Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX вв. - М., 1988.

7 Тихонов Б.В. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-е гг. XIX в. // Исторические записки АН СССР, №62. - М., 1958;

В.В.Ластовський

ДОСЛІДЖЕННЯ У ХХ СТ. АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКОГО СТАНУ ЦЕРКОВНИХ СТРУКТУР ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-БОРИСПІЛЬСЬКОЇ ЕПАРХІЇ (XVIII СТ.)

Уперше було зроблено спробу висвітлити історію Переяславсько-Бориспільської єпархії (1700-1799 рр.) ще у середині XVIII ст. служителями Переяславської Духовної Консисторії (кафедральним намісником ієромонахом Германом, протоієреєм Павлом та священником Іаковом) (1). Та лише з 1860-х років почалося більш-менш систематичне вивчення цієї теми. Дослідники XIX ст., однак, основну увагу звертали на опубліковані біографії церковних діячів, окремих архітектурних пам'яток та діяльність монастирів. На початку ХХ ст. ситуація докорінно змінюється. З'являється цілий ряд наукових досліджень істориків, які ставили за мету всебічно висвітлити церковну історію XVIII ст. в Україні, в тому числі й минуле Переяславсько-Бориспільської єпархії. Вони намагалися відтворити ту історичну ситуацію, в якій існувала ця єпископія та показати її роль і місце в житті тогочасного українського суспільства. Слід виділити монографії Ф.Тітова "Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв." (К., 1905), В.Пархоменка "Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1783 гг.)" (Полтава, 1908; Полтава, 1910) та І.Покровського "Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы" (Казань, 1913). Однак, у цих працях не завжди приділялося достатньо уваги висвітленню економічного стану церковних структур (монастирів, приходів) єпархії, зокрема аграрним відносинам з місцевим населенням.

Лише В.Пархоменко намагався розглянути окремі аспекти

господарської проблематики. У статті "К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в." та в книзі "Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии" він навів цікаві факти поборю окремих податків (натуральних, грошових) на користь церковних приходів, семінарії, кафедри єпархії та констатував "неважний матеріальний стан" її монастирів (Вознесенського Переяславського, Преображенського Красногірського Золотоношського). В.Пархоменко ж уперше й востаннє в історичній літературі описав участь білого і чорного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії в "Уложеній Комісії" 1767-1768 рр., де воно висунуло вимоги до російського уряду в основному аграрного характеру - надання прав на землі та позбавлення від різних податків і повинностей (2). Окремі свідчення про економічний стан одного з монастирів єпархії знаходимо у книзі І.Авраменка "Исторический очерк Золотоношского Красногорского Богословского женского монастыря" - у загальних рисах автор проілюстрував бідність тамтешнього чернецтва (3).

У наступні десятиліття історія Переяславсько-Бориспільської єпархії фактично не вивчалася. Тільки окремі моменти висвітлювалися у контексті тематик "Коліївщина", приєднання до Росії тощо.

На початку 90-х рр. ситуація докорінно змінюється. З'являються наукові роботи як загального плану, так і конкретизовані. 1990 р. у Черкасах побачила світ брошура О.Мариновського "Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис)", в якій було зроблено спробу ґрунтовно розглянути історію цієї обителі. На основі документів, значно більшого вперше введених у науковий обіг, автор не лише відтворив економічно-аграрний стан монастиря протягом XVIII ст., але й пов'язав його з тогочасною соціально-

політичною ситуацією на Правобережній Україні. На думку Ю.Мариновського, з якою важко не погодитися, “до початку 60-х років XVIII століття ... між чигиринськими старостами та їх управителями з одного боку і мотронинськими ігуменами і монастирською братією - з другого складались взаємותרпні стосунки, які базувались на реальній оцінці ситуації на Чигиринщині. Про це свідчить не тільки сприятливий економічний розвиток монастиря (в тому числі і ріст земельних володінь), але і відносна свобода віросповідання, і відправлення релігійних обрядів і служб” (4). (Історик підтвердив свої слова документами 1753, 1754, 1756, 1763 рр., наданими монастирю князями Я.Яблуновським та Ст.Любомирським, чигиринськими старостами).

Важливими в цьому плані є свідчення, що містяться в статті В.Присяжнюка (5). І хоча дослідник приділив основну увагу дешо іншій стороні життєдіяльності мешканців обителі, все ж таки навісі цікаві факти про її економічний стан. У статті справедливо констатується, що ефективність господарської діяльності монастиря багато в чому залежала від юридично-правової системи Речі Посполитої та Росії.

Серед інших робіт з історії церкви першої половини 90-х рр. виділяються монографії О.Крижанівського “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII - перша половина XIX ст.)” (К., 1991) та О.Крижанівського і С.Плохих “Історія церкви та релігійної думки в Україні” (Кн.3. - К., 1994). Вони мають узагальнюючий характер. Напевне тому в книгах наводяться лише окремі факти, що стосуються монастирів та церков єпископії. Однак, авторський підхід до розв’язання проблем є прогресивним, що може допомогти при наступних дослідженнях.

Загалом рівень дослідження аграрно-господарського стану церковних структур Переяславсько-Бориспільської єпархії залишається незадовільним, і носить в основному фрагментарний характер. Відтак доцільно сьогодні вивчати аграрно-господарську історію як окремих монастирів (Мотронинського, Мошногірського, Виноградського, Золотоніських, Канівських та ін.), церковних приходів, так і єпископії в цілому.

Примітки:

Ведение обстоятельств нужных к знанию, с которого времени и почему за границею в Польше на Украине состоящие православные монастири и церкви надлежат по духовным обрядам к епархии переяславской и ее преосвященным архиереям // Киевские пархиальные ведомости. - 1893, №14. - С.374-380.

Пархоменко В. К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры переяславской в 1771-1776 гг.) // Киевская старина. - 1905, №10. - С.1-5; Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.). - Полтава, 1910. - С.84-85, 92-93, 97-100.

Авраменко И. Исторический очерк Золотоношского (Брасногорского Богословского женского монастыря, Полтавской пархии. - Полтава, 1914. - С.27, 36.

Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис). - Черкаси, 1990. - С.15.

Присяжнюк В.П. Суспільно-правове становище православних монастирів на Правобережжі у XVIII сторіччі // Родовід. - 1993, №5. - с.79-82

ДО ПИТАННЯ МІСЦЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СУЧАСНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МОДЕРНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

З легкої руки археологів, лінгвістів, демографів, етнографів відомо, що українці - нація хліборобів. З цим важко не погодитися, адже вітчизняна землеробська культура дійсно одна з найдавніших в Європі, а селянство принаймні до середини ХХ ст. становило більшість українського загалу. Вочевидь, що зазначену ознаку українського народу, його історії важливо пам'ятати саме тепер, в умовах триваючого національно-державного відродження України, яке позначається небувалим зростанням інтересу до її минулого.

В останній час все частіше з'являються наукові праці, автори яких претендують на нове бачення історії української модерної доби (ХІХ-ХХ ст.) (1). Це відбувається на тлі ствердження новітньої вітчизняної історіографії державницького погляду на всю українську минувшину. Сучасна схема істотно відрізняється від інтерпретацій історії України, з одного боку, народницької школою В.Антоновича-М.Грушевського та її послідовників, з іншого, - істориками радянської доби. Як відомо, претендуючи на завершений аналіз історії українського народу, фахівці другої половини ХІХ - майже всього ХХ ст. часто спотворено, догматично висвітлювали як долю окремих особистостей, так і еволюційний поступ цілих соціальних груп, прошарків населення. "Діставалося" всім: і поміщикам (про них нерідко "забували"), і інтелігенції, і зрозуміло, селянам.

Цивілізаційна поступ останніх досліджувалася і трактувалася викривлено - або через категорії "народ", "українці" (що для народницької школи почасти виправдано, адже на рубежі ХІХ-ХХ ст. селянство становило 92-94% українства), або через "соціальне розшарування", "класову боротьбу на селі", "союз робітничим класом", тобто в контексті певних, далеко не завжди визначальних, тенденцій соціального розвитку чи ідеологічних постулатів. (Щоправда слід віддати належне традиційній

українській історіографії за низку теоретичних надбань та, зокрема, за неоціненний внесок в нарощування фактологічного матеріалу, яким тепер може оперувати наука).

Відтак своєчасно запитати, чи не повториться щеокреслений "досвід" в концепціях сучасних схематизаторів української минувшини. Це питання доречно ще й тому, що, аналізуючи дотепер проблеми життєдіяльності мешканців українського села, історики здебільшого не були спроможні віднятися над замовленням існуючої політичної системи, вийти за межі пануючих ідеологічних канонів. Навряд чи цього вдасться нікому досягнути й сьогодні, бо, як пише Я.Грицак, спосіб творення історичної концепції "визначається не лише правилами історичного аналізу, він тією чи іншою мірою відображає політичний і культурний контекст епохи" (2).

Завдання, напевне, в іншому - уникнути крайнощів, не допустити, щоб сучасне трактування модерної доби історії України відбувалося виключно за схемою "зверху вниз", щоб була за ідеєю "відродження", "нацією", "державою" не забути про глибинну сутність історичного процесу, насамперед про хліборобський тип українців, їх життєві соціальні інтереси й прагнення, безкінечно багатий, невичерпуваний ніякими моделями духовний світ, реальний (а не спотворений схемами й догмами) політичний потенціал.

У цьому зв'язку актуальними виглядають передусім різні аспекти проблеми місця й значимості українських селян у соціально-економічній системі суспільства.

Далі. Ми знаємо як впливав розвиток товарно-грошових відносин на селянство (виявилось, що знаємо однобічно). А як впливав на селянський уклад, психологія (світогляд, ментальність) позначалися специфіці ринкових відносин, на характері урбанізаційних процесів і, врешті, на житті міст України? Ще. Чому основна маса селянства з однаковою впертістю чинила опір насильницькій колективізації 30-х рр. і протривала до "добровільного" державленню, паюванню колгоспів, фермеризації 90-х рр.? Історичний спадок і спадок запитань можна продовжувати. Звідси постає проблема

концептуального висвітлення історії української селянської хліборобської (ця ознака дотепер наполегливо чомусь не враховувалася, замовчувалася) нації, як суб'єкта державотворчого процесу. Тільки такий підхід нарешті дасть змогу відійти від багатовікового в чому політично зумовленого стереотипу: небезпека ззовні завжди головна причина невдач національно-визвольних змагань останніх століть.

Сьогодні в істориків є всі можливості відтворити адекватну реальіям ХІХ-ХХ ст. історію українського селянства, а відтак і створити політично незаангажовану концепцію модерної вітчизняної історії.

Примітки:

1 Див: Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Львів: Мельбурн, 1994; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. - К., 1996.

2 Грицак Я.Й. Вказана праця. - С.8.

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Р.Д.Лях</i> . Проблеми аграрної історії України 1917- 1940 рр.	5
<i>В.В.Калініченко</i> . Земельна громада в Україні (1922-1930 рр.)	11
<i>А.Г.Морозов</i> . Грошові накопичення селянських господарств України в добу непу	21
<i>І.А.Фареній</i> . Українська сільськогосподарська кооперація в роки революції та громадянської війни	28
<i>Т.Б.Бикова</i> . Голод на початку 20-х років у Криму	32
<i>В.М.Мазур</i> . Земельне питання в німецьких колоніях України в 1920-х роках	37
<i>О.М.Мовчан</i> . Продовольча криза 1924/25 р. в Україні	40
<i>В.І.Прилуцький</i> . Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму (1920-1927 рр.)	44
<i>В.М.Олійник</i> . Селянське самоврядування в доколгоспний період	49
<i>С.В.Кульчицький</i> . Сільськогосподарські компанії в Україні від час голодомору 1933р.	53
<i>В.В.Анісімов</i> . Статут земельних громад в структурі земельно-правових відносин в Україні в 1921-1929 рр.	61
<i>О.І.Ганжа</i> . Українське селянство і держава в період "Великого перелому"	63
<i>О.О.Волошко</i> . З історії організації зернорадгоспів-госпів	70
<i>В.А.Гриневич</i> . Антиколгоспні настрої в Червоній армії в Україні у роки другої світової війни	75
<i>С.М.Тимченко, В.М.Кириченко</i> . Українське село і тоталітарна держава в умовах голоду 1946-1947 рр.	79
<i>І.І.Ілько, І.В.Ілько</i> . Колективізація сільського господарства на Закарпатті: нове бачення	84
<i>М.М.Веселова</i> . Репресивний тиск держави на українське село в перші повоєнні роки	91

<i>І.М.Лубко</i> . М.Хрущов - історична закономірність чи соціальна потреба?	95
<i>В.О.Пірко</i> . Аграрна історія України на сторінках "Щорічника з аграрної історії Східної Європи"	99
<i>С.А.Морозова</i> . Сучасні соціально-екологічні проблеми сільського господарства Черкаської області	102
<i>Н.П.Барановська</i> . Наслідки Чорнобильської катастрофи для українського села	105
<i>В.В.Нагорний</i> . Альтернативне землеробство	110
<i>П.П.Панченко</i> . Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80 рр. ХХ ст.)	114
<i>О.Л.Бурляй, О.І.Пахольчук</i> . Сімейне господарство в сучасній системі реформування села	117
<i>М.М.Свічинський</i> . До питання реформування економічних відносин на селі	122
<i>В.В.Нагорний, С.А.Морозова</i> . Витоки сучасної технократичної політики у сільському господарстві	124
<i>Н.А.Чабан</i> . Микрополе "Сельское хозяйство Украины (Концептуальное моделирование материалов газеты The New York Times 1992-1996 гг.)	130
<i>Л.М.Горенко</i> . Дослідження проблем капіталістичної еволюції поміщицьких маєтків України в кінці 60-х - 80-х рр. ХХ ст.	133
<i>В.В.Ластовський</i> . Дослідження у ХХ ст. аграрно-господарського стану церковних структур Переяславсько-Бориспільської єпархії (XVIII ст.)	136
<i>Ю.П.Присяжнюк</i> . До питання місця селянської проблематики в сучасній концепції модерної вітчизняної історії	140

А.Г. Морозов, В.В.Нагорний Геодезичні -
нічні фактори формування поземів
Матеріали VI Всеукраїнського історичного
симпозіуму. К., 1996р., сс 112-115.

Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з
проблем аграрної історії: В двох частинах.
Частина друга. - Київ, 1996. - 145 с.

Редакційна колегія: Кульчицький С.В., Бушин М.І.,
Калініченко В.В. та ін.
Укладачі: Бушин М.І., Морозов А.Г.

Здано в набір 28.05.97. Підписано до друку 10.06.97.
Формат 60x84 1/16. Папір типографський.
Умовн. друк. арк. 13.9. Тир. 1000 прим. Замовл. №7.
Ціна вільна.

Віддруковано ПФ "Стиль", м. Черкаси, Шевченка 409